

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषय परिचय

नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक तथा बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त विविधता भएको राष्ट्र हो। त्यसैले नेपाललाई भाषिक विविधता भएको मुलुकका रूपमा लिने गरिन्छ। वि.सं. २०६८ को राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार नेपालमा १२३ भाषा मातृभाषाका रूपमा बोलिने कुराको उल्लेख गरिएको छ। भाषा आयोगले हाल यसमा ८ भाषा थप गरी १३१ रहेको तथ्याङ्क प्रस्तुत गरेको छ। यसबाहेक भाषाशास्त्रीहरूले अन्य भाषाको सम्भावना पनि उत्तिकै देखेका छन्। नेपालमा हाल भारोपेली, चिनियाँ तिब्बती, द्रविडेली, अग्नेली र एकल परिवारका भाषाहरू रहेका छन्। नेपालको संविधान २०७२ ले नेपालमा बोलिने सबै भाषा राष्ट्रभाषा हुन् र प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई आफ्नो भाषाको प्रयोग गर्ने हक हुनेछ, भनी उल्लेख गरेको छ। २०६८ सालको जनगणनाको तथ्याङ्कमा २१ हजार १७३ जनाको भाषा अज्ञात छ भने ४७ हजारको भाषिक तथ्याङ्क यकिन हुन सकेको छैन। यिनै अज्ञात तथा यकिन हुन नसकेका भाषिक वक्ताहरूअन्तर्गत छेतेली भाषा पर्दछ।

छेती भन्ने ठाउँमा बोलिने भाषा छेतेली भाषा हो। छेती हालको सङ्घीय संरचनाअनुसार सुदूरपश्चिम प्रदेशको दार्चुला जिल्लाको अपिहिमाल गाउँपालिकाअन्तर्गत पर्दछ। साविकको खण्डेश्वरी गा.वि.स अन्तर्गत पर्ने यो ठाउँ भौगोलिक हिसाबले निकै विकट रहेको छ। यहाँ वर्षको ६ महिना हिउँ र ६ महिना पानी पर्छ। वर्षभरि लगाएको अन्नवालीले ३ महिनालाई पनि खान पुग्दैन। भौगोलिक विकटताका कारणले यहाँको जीवन अति नै कष्टकर रहेको छ। यहाँका जनता शिक्षा, स्वास्थ्य, गाँस, बास र कपासको अभाव जस्ता कारणले अभैसम्म पनि मूलधारको राजनीतिमा समाहित हुन सकेका छैनन्। जस्मल सिंह ओइरेका अनुसार छेतेलीभाषी वक्ताहरूको मूल थातथलो छेती, घाजिर, मल्लीमरफुल हो। जनसङ्ख्याको वृद्धिसँगै हाल यिनीहरू अपिहिमाल गाउँपालिका वडा नं. ३ र ४ का विभिन्न ठाउँका साथै मार्मा गाउँपालिका तथा बभाङ, कैलाली, कञ्चनपुर र भारतमा पनि छरिएर बसेका छन्। हाल लोप हुने अवस्थामा पुगेको यस भाषाका वक्ता ५/६ जना बुढापाका मात्र छन्।

छेती र घाजिरमा बसोबास गर्ने ओइरे, जाँड र भँडारी जाति यहाँका आदिवासी हुन्। यिनीहरूको आफ्नै भाषा, संस्कृति, भेषभूषा र परम्परा रहेको छ। यिनै जातिहरूले छेतेली भाषा बोल्दथे। यहाँ पछि बभाङ, बैतडी तथा अन्य स्थानबाट शाही, ठकुरी र बाहुन जातिका मानिसहरू बसोबास गर्न आए। यिनीहरूले ओइरे, जाँड र भँडारीसँग बिहावारी गरे यसर्थ यिनीहरू नीच जाति बोहरा (खस) मा परिणत भए। यहाँका आदिवासीहरूसँगको बसोबास पछि बोहरा जातिले पनि छेतेली भाषा बोल्न थाले। बोहरा जातिअन्तर्गत बोहरा, धामी, मन्याल, ठेकरे आदि जातिहरू पर्दछन्। हाल ओइरे, धामी र अट्याललाई अपिहिमाल गाउँपालिकाले अल्पसङ्ख्यक जातिमा राखेको छ। यिनै अल्पसङ्ख्यक जाति र बोहरा जातिहरूको पुर्ख्यौली भाषा छेतेली भाषा हो।

छेतेली भाषा दार्चुला जिल्लाको उत्तरी भेक अपिहिमाल गाउँपालिकाको वडा न. ३ र ४ मा रहेका ओइरे, धामी, ठेकरे, बोहरा, मन्याल जातिको पुख्यौली भाषा हो । यिनीहरूको आफ्नै रीतिरिवाज, भेषभूषा, चालचलन रहेको छ । स्थानीयहरू छेतेली भाषालाई खुन पनि भन्दछन् । खुन भन्नाले व्याँसी सौका, भोटे, जाँडहरूले बोल्ने तिब्बती मूलको भाषालाई भनिन्छ । तसर्थ यो भाषा पनि यिनैमध्ये एक भाषा हो भन्न सकिन्छ । यस भाषाको भाषिक विशेषता र सामीप्यतालाई हेर्दा पनि चिनिँयाँ तिब्बती भाषापरिवारसँग नजिक देखिन्छ । तर यस भाषाको वास्तविक स्वरूपको पहिचान भने भएको छैन । यो भाषाप्रति युवाहरूको चासो नहुनाले र डोटेली भाषाको प्रभावले हाल यो भाषा लोप हुने अवस्थामा पुगेको छ । यस भाषाको भाषिक वक्ताहरू हाल ५/६ जना बुढापाकाहरू मात्र रहेका छन् । यस भाषाका भाषिक वक्ता ज्यादै सीमित भएका कारण यो भाषा लोप हुने खतरामा रहेको देखिन्छ । यो भाषा हाल जनमानसको बोलचालको माध्यमबाट लोप भइसकेको छ । सरकारले यस लोपोन्मुख भाषाको अस्तित्व बचाइराख्न तत्काल भाषावैज्ञानिक अध्ययन अनुसन्धान गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

प्रस्तुत शोधकार्य भाषिक सन्दर्भमा हेर्दा छेतेली भाषाको अध्ययनमा केन्द्रित छ । यस्ता कार्यले लोपोन्मुख अवस्था रहेको भाषा, संस्कृति र जातिको संरक्षणमा आंशिक मात्रामा भए पनि सहयोग पुऱ्याउने छ भन्ने उद्देश्यले छेतेली भाषाको अध्ययन गरिएको हो । यस शोधकार्यले छेतेली भाषाको अस्तित्व र पहिचानका लागि सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ । यस शोधकार्यमा छेतेली भाषाका सीमित वक्ताहरूसँग कुराकानी र सङ्कलित पाठका आधारमा यस भाषाको अध्ययन, अनुसन्धान र विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

छेतेली भाषाको अध्ययन गर्नु आफैमा एक समस्या हो । यस भाषामा साहित्यको विकास तथा भाषिक अध्ययन अनुसन्धान हुन सकेको छैन । यो भाषा हाल बोलीचालीको भाषाबाट विस्थापित भएको लोपोन्मुख भाषा हो । यसका भाषिक वक्ता ज्यादै सीमित छन् । यसर्थ यस भाषाको अध्ययन गर्दा निम्नानुसार समस्या रहेका छन् :

- (क) छेतेली भाषाको ध्वनि र वर्णको स्थिति के-कस्तो छ ?
- (ख) छेतेली भाषाको शब्दवर्गको स्वरूप के-कस्तो छ ?
- (ग) छेतेली भाषाको व्याकरणात्मक कोटि के-कस्तो छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

कुनै पनि शोधकार्य गर्नुको पछाडि प्रमुख उद्देश्य रहेको हुन्छ । छेतेली भाषाको अध्ययन गर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको प्रमुख उद्देश्य हो । यसका समस्याकथनलाई आधार मानी तिनै समस्याको समाधान गर्नु यसको उद्देश्य रहेको छ । ती निम्नानुसार छन् :

- (क) छेतेली भाषाको ध्वनि र वर्णको अध्ययन गर्ने ।

(ख) छेत्तेली भाषाको शब्दवर्गका स्वरूपको विश्लेषण गर्ने ।

(ग) छेत्तेली भाषाको व्याकरणात्मक कोटिको विश्लेषण गर्ने ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

छेत्तेली भाषा कथ्य परम्परा भएको भाषा हो । छेत्तेली भाषाको अहिलेसम्म पनि भाषावैज्ञानिक ढङ्गले अध्ययन अनुसन्धान हुन सकेको छैन । यस भाषाप्रति भाषावैज्ञानिक र नेपाल सरकार अहिलेसम्म पनि अनविज्ञ नै छन् । ऐतिहासिक महत्त्व राख्ने यो भाषा हाल लोप हुने खतरामा छ । यस भाषाका भाषिक वक्ताहरू ५/६ जना बुढापाकाहरू मात्र रहेका छन् । हाल आएर स्थानीय जनताले यस भाषाप्रति चासो देखाएका छन् तर पनि अध्ययन अनुसन्धान भने हुन सकेको छैन ।

यस भाषाको अध्ययन गर्ने पहिला व्यक्ति तुलासिंह ठेकरे बोहरा हुन् । उनले आफ्नो कृति **छेत्तेली भाषा** (२०७३) मा छेत्तेली भाषाको सामान्य परिचय, गीत, शब्द सङ्कलन र व्याकरणलाई समेट्ने प्रयास गरेका छन् । यस अध्ययनमा भाषावैज्ञानिक तरिकाले अध्ययन अनुसन्धान हुनसकेको छैन । यस अध्ययनमा छेत्तेली भाषाका सामान्य शब्दहरू सङ्कलन गरी नेपाली भाषामा उल्था गर्नुवाहेक अर्को कार्य भएको देखिदैन । यसवाहेक छेत्तेली भाषामा कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान भएको छैन ।

छेत्तेली भाषा सामान्य अध्ययन र व्यावहारिक बोलचालको माध्यमबाट सीमित मात्रामा बोल्ने वक्तासम्म आइपुग्दा पनि हालसम्म यसको भाषावैज्ञानिक ढङ्गले अध्ययन अनुसन्धान भएको छैन । यस भाषाको बेलैमा अध्ययन अनुसन्धान हुनु जरुरी छ । यसैले यो अध्ययनकार्य गरिएको हो ।

१.५ अध्ययनको औचित्य र महत्त्व

प्रस्तुत शोधकार्यमा छेत्तेली भाषाको अध्ययन गरिएको छ । छेत्तेली भाषा लोप हुने अवस्थामा पुगेको भाषा हो । तसर्थ यस भाषाको अध्ययन अनुसन्धान गर्नु औचित्यपूर्ण रहेको छ । यो भाषा नेपाल सरकार, भाषा आयोग तथा भाषावैज्ञानिकहरूबाट खोज अनुसन्धान नगरिएको भाषा हो । अहिलेसम्मको सरकारी तथ्याङ्कहरूमा यस भाषाको उल्लेख गरिएको पाइँदैन । यस शोधकार्यमा यही लोपोन्मुख भाषाको विगतदेखि वर्तमानसम्मको अवस्था, विशेषता, शब्दवर्ग, व्याकरणात्मक कोटि जस्ता पक्षलाई समेटेर यस भाषाको सामान्य चिनारी दिन खोजिएको छ । यसले गर्दा यस भाषाप्रति रुचि, चासो भएका व्यक्ति, सङ्घसंस्था तथा थप अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहनेका लागि सहयोगी हुनेछ । यसर्थ यस शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व छ ।

१.६ अध्ययनको क्षेत्र र सीमा

छेत्तेली भाषा लोपोन्मुख भाषा हो । यो भाषा दार्चुला जिल्लाको अपिहिमाल गाउँपालिका वडा न. ३ र ४ मा बोलिन्छ । हाल आएर यो भाषा बोल्न सक्ने वक्ता ५/६ जना बुढापाका

मात्र छन् । यस भाषाको अध्ययन यही क्षेत्रमा केन्द्रित भएर गरिएको छ । यस शोधकार्यमा छेत्तेली भाषाको ध्वनि, वर्ण, शब्दवर्ग र व्याकरणात्मक कोटिसम्मको मात्र अध्ययन गरिएको छ ।

१.७ शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्रमा पुस्तकालयीय र क्षेत्रीय अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस शोधका क्रममा छेत्तेली भाषाका वक्ताहरूसँग पाठसङ्कलन तथा कुराकानी गरिएको हो । भाषा अध्ययनको मूल सामग्री यस भाषाका भाषिक वक्ताहरू नै हुन् । अतः यस अध्ययनमा सम्बन्धित क्षेत्रमा गएर छेत्तेली भाषा बोल्न सक्ने वक्ताहरूबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको हो ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यको संरचना पक्षलाई सुगठित र व्यवस्थित पार्नका लागि विभिन्न परिच्छेदमा विभाजन गरी अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ । आवश्यकताअनुसार विभिन्न उपशीर्षकहरूमा विभाजन पनि गरिएको छ । अन्त्यमा सारांश र सन्दर्भ ग्रन्थसूचीका साथै परिशिष्ट राखिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको रूपरेखा यस प्रकार छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपत्रको परिचय

दोस्रो परिच्छेद : छेत्तेली भाषाको सामान्य चिनारी

तेस्रो परिच्छेद : छेत्तेली भाषाको ध्वनि र वर्णको अध्ययन

चौथो परिच्छेद : छेत्तेली भाषाको शब्दवर्गको अध्ययन

पाँचौँ परिच्छेद : छेत्तेली भाषाको व्याकरणात्मक कोटिहरूको अध्ययन

छैटौँ परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष

परिशिष्ट

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

दोस्रो परिच्छेद

छेतेली भाषाको सामान्य चिनारी

१. विषय प्रवेश

नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक तथा बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त विविधता भएको देश हो । त्यसैले नेपाललाई भाषिक विविधता भएको मुलुकका रूपमा लिने गरिन्छ । वि.स. २०६८ को राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार नेपालमा १२३ भन्दा बढी भाषाहरू मातृभाषाका रूपमा बोलिने कुराको उल्लेख गरिएको छ । हाल यसमा भाषा आयोगले ८ भाषा थप गरी १३१ रहेको तथ्याङ्क प्रस्तुत गरेको छ । भाषाशास्त्रीहरूले अरू भाषाको सम्भावना पनि उत्तिकै देखेका छन् । विश्वमा बोलिने १० वटा भाषापरिवार मध्य नेपालमा हाल भारोपेली, चिनियाँ तिब्बती, द्रविडेली, अग्नेली र एकल परिवार गरी ५ भाषापरिवारको भाषा बोलिन्छन् । नेपालको संविधान २०७२ को भाग १ धारा ६ मा नेपालमा बोलिने सबै भाषा राष्ट्रभाषा हुन् भनी उल्लेख गरिएको छ । नेपालको संविधान २०७२ ले भाषालाई मौलिक हकको रूपमा धारा ३२ मा राखेको छ र प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई आफ्नो भाषाको प्रयोग गर्ने हक हुनेछ भनी उल्लेख गरिएको छ ।

नेपालमा बोलिने विभिन्न भाषाहरूमध्ये छेतेली भाषा पनि एक हो । छेतेली भाषा मौखिक परम्परामा मात्र सीमित लोपोन्मुख भाषा हो । यस भाषाको हालसम्म पनि नेपाल सरकार तथा अन्य निकायबाट अध्ययन, अनुसन्धान भएको छैन । हाल यस भाषाका भाषिक वक्ता नगण्य मात्रामा छन् । छेतेली भाषा दार्चुला जिल्लाको अपिहिमाल गाउँपालिकाको वडा न. ३ र ४ मा बोलिने भाषा हो । यहाँ विभिन्न जाति जनजातिको बसोबास रहेको छ । ओइरे, अट्याल र धामी दार्चुला जिल्लाको उत्तरी भेकमा बसोबास गर्ने अल्पसङ्ख्यक जाति हुन् भने बोहरा, ठेकरे, धामी, मन्याल आदि जाति यही भेकमा बसोबास गर्ने बोहरा (खस क्षेत्री) जाति हुन् । यिनै अल्पसङ्ख्यक र बोहरा जातिले बोल्ने भाषा छेतेली भाषा हो ।

छेती भन्ने ठाउँमा बोलिने भएकाले यो भाषालाई छेतेली भाषा भनिएको हो । यहाँका स्थानीयहरू यस भाषालाई खुन पनि भन्दछन् । प्रेम सिंह धामी र तुला सिंह ठेकरेका अनुसार छेती र घाजिरमा पुर्ख्यौली बसोबास भँडारी, लेट्यौली, ओइरे र जाँडहरूको हो । यहाँ पछि बाहुन, शाही ठकुरी बासस्थानको खोजीमा आए र यहीं बसोबास गर्न थाले । पुरानो किंवदन्तीअनुसार त्यहाँ बस्न आएका बाहुन, शाहीहरूलाई यहाँका आदिवासी भँडारी, लेट्यौली, ओइरे र जाँडहरूले खानामा कुखुराको अण्डा मिसाएर दिएको र उनीहरूले त्यो अन्जानमा खाए तसर्थ तिनीहरू पनि निच् बोहरा (खस् क्षेत्री) जाति भए । किंवदन्तीअनुसार कुखुरा तथा त्यसको अण्डा खाएमा उपल्लो जातका मानिस तल्लो जातमा घट्टदछ भन्ने मान्यता रहेको थियो । यिनीहरूसँगै बसोबास भएपछि बोहरा (ठेकरे, धामी, बोहरा, मन्याल आदि) जातिले पनि यिनीहरूकै भाषा बोल्न थाले । बिसौं शताब्दीको आधाआधीसम्म मातृभाषाको रूपमा बोलिने यो भाषा आधुनिक शिक्षाको विकास तथा डोटेली, नेपाली भाषाको प्रभावले बिस्तारै लोप हुने अवस्थामा पुगेको छ । यो भाषा अन्दाजी ५०/६० वर्षसम्म भयो होला

अहिले त्यो भाषा लोप भइसकेको छ (ठेकरे बोहरा, २०७३: ३) । यो भाषा हाल ५/६ जना बुढापाकाले मात्र बोल्दछन् ।

छेतेली भाषाका भाषिक वक्ताहरू सीमित रहेका छन् । यो भाषा साहित्य र वाङ्मयका दृष्टिले शून्य छ । यस भाषाका प्राचीन अभिलेख वा ग्रन्थहरू पनि पाइएको छैन । हाल यो भाषा लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेको छ । यस भाषाको संरक्षणका निम्ति अध्ययन अनुसन्धान हुन जरुरी छ ।

२. जातिगत स्वरूप

भाषा र संस्कृति जातिको पहिचान हो । जातिको आफ्नै भाषा संस्कृति, स्वरूप रहेको हुन्छ । छेतेली भाषा बोल्ने अल्पसङ्ख्यक जाति ओइरे, धामी, अट्याल र बोहरा (ठेकरे, धामी, मन्थाल, बोहरा) जातिका मानिसहरू प्रायः गहुँगोरा वर्णका, मध्यम कद, बाटुलो टाउको, च्याप्टो नाक भएका हुन्छन् । यिनीहरू मङ्गोल वर्णका हुन्छन् । कपाल साधारणतया कालो हुन्छ । यिनीहरूको पातलो ओठ र नाकको फेद भित्र पसेको हुन्छ । छाती चौडा र मजबुत हुन्छ । परिश्रमी भएकाले यिनीहरू बलियाबाङ्गा हातखुट्टा भएका हट्टाकट्टा र तन्दुरुस्त देखिन्छन् । यिनीहरूको स्वभाव सरल किसिमको हुन्छ । यिनीहरू छलकपट नजानेका, सिधासादा र परिचित भएर घुलमिल भएको खण्डमा धेरै मिलनसार हुन्छन् । शिक्षा र विकासको पहुँचभन्दा पर रहेका यिनीहरू नयाँ मानिससँग छिटो परिचित हुन तथा बोल्न हिचकिचाउँछन् । महिलाहरू पनि प्रायः निष्कपट, हाँसिला र फरासिला देखिन्छन् । घरमा आएका पाहुनाको स्वागतसत्कार गर्नु आफ्नो धर्म ठान्दछन् । महिलाहरू आफ्नो शरीरलाई सुन्दर बनाउन अनेकन उपाय गर्दछन् । यिनीहरूमा आफ्नो शरीरको विभिन्न भाग जस्तै : निधार, चिउँडो, हात, खुट्टा आदिमा गाँजल (ट्याटु) बनाउने चलन धेरै पुरानो हो । यिनीहरूमा केटीहरूको सानैमा नाक, कान छेड्ने र गहना लगाइदिने चलन छ । महिलाहरूले कानमा ढेडी, मुनडी, नाकमा नथ, बुँलाकी, फुली, टप, घाँटीमा जोडी, पैसाको माला, सुता (चाँदीको), म्वाँल पोथी, पोथी, हातमा काकन (बाला), खापारे (सिल्वर वा पितलको) र निधारमा भुमभुमी चन्नाहार लगाउने गर्दछन् । यस्तै पहिरनमा महिलाले भाङ्ग्राको गाउछो र बोदोलो तथा पुरुषहरूले ऊनी गादी र भाङ्ग्राको गोर्खे सुट लगाउँथे । यिनीहरू खुट्टामा पुरुष र महिला दुबैले दोचा लगाउने गर्दथे । यस्तै पानीबाट बच्न भुजको रुखबाट बकौँडाको माथिल्लो पातला भागहरू निकालेर त्यसको पातलो बनाएर ओढ्ने गर्दथे । तर हाल आएर महिला र पुरुष दुबैले आधुनिक फेसेनेबल कपडा लगाउछन् ।

३. जातिगत उत्पत्ति तथा आगमन

छेतेलीभाषी वक्ताको मूल थातथलो छेती र घाजिर हो । यो दार्चुला जिल्लाको अपिहिमाल गाउँपालिका साबिकको खण्डेश्वरी गा.वि.स. अन्तर्गत पर्दछ । खण्डेश्वरीका आदिवासी ओइरे र अट्याल हुन् । ओइरे र अट्यालहरूको उत्पत्तिका सम्बन्धमा उचित तथ्य भेट्न सकिएको छैन तर विभिन्न किंवदन्ती भने रहेको पाइन्छ । जस्मल सिंह ओइरेले आइरेहरूको उत्पत्तिका सम्बन्धमा परम्परागत किंवदन्ती रहेको बताए । उनले ओइरेहरूको

उत्पत्ति घाजिरको नजिकै रहेको ओइरे कुडी (हुङ्गाको काखबाट) र काँटे नजिकै रहेको मल्लीमरफुलबाट भएको हो भन्ने जनविश्वास रहेको बताए । यस जातिको उत्पत्ति तथा आगमनका सम्बन्धमा मानवशास्त्रीय अध्ययन भने हुन सकेको छैन । नाथु अट्यालले अट्यालको उत्पत्ति चैँ ताकुको एउटा आँटीबाट जन्मेको भन्ने किंवदन्ती रहेको पाइन्छ भनी भने । धामी, मन्याल, ठेकरे, बोहरा आदि बैतडी, बभाङ तथा जुम्लाबाट यहाँ बसाइँ सरेका हुन् भन्ने कुरा राम सिंह धामीले बताए । यिनीहरू दार्चुला जिल्लाको उत्तरी भेक अपिहिमाल गाउँपालिका साबिकको खण्डेश्वरी गा.वि.स.को मरफुल, घाजिर र छेतीको गुफा र जङ्गलमा बस्ने गर्दथे र जङ्गली जनावरहरूको सिकार, खेतीपाती तथा बाँको खाएर आफ्नो जीवन निर्वाह गर्दथे । हाल आएर यिनीहरूले आधुनिक जीवनशैली अपनाएका छन् ।

४. बासस्थान

नेपालको विभिन्न स्थानमा विभिन्न जातजातिका मानिसहरूको बसोबास रहेको छ । बोहरा (खस क्षेत्री) जातिअन्तर्गत पर्ने ठेकरे, बोहरा, धामी, मन्याल र अल्पसङ्ख्यक ओइरे, धामी, अट्याल जातिको मुख्य बासस्थान दार्चुला जिल्लाको उत्तरपूर्वी क्षेत्र अपिहिमाल गाउँपालिका वडा न. ३ र ४ साबिकको खण्डेश्वरी गा.वि.स रहेको छ । यिनीहरूको मुख्य बासस्थान अपिहिमाल गाउँपालिका भए पनि बसाइँसराइ गरी हाल मार्मा गाउँपालिकाको ताकु, दर्मा, बार्गु र रातामाटा आदि ठाउँ पुगेका छन् । त्यस्तै बभाङको मैना, तल्चौड, घट्टे र तराईका जिल्ला कैलाली, कञ्चनपुरका साथै भारतको राटिभुमासम्म बसोबास गरेको जस्मल सिंह ओइरे र तुला सिंह ठेकरेले बताए । यस शोधको आधारस्थल अपिहिमाल गाउँपालिकाको वडा न. ३ र ४ हो । यहाँका धेरैजसो गाउँमा बोहरा जातिको बसोबास रहेको छ । अतः यहाँ बसोबास गर्ने प्रमुख जाति यिनै बोहरा जाति हुन् ।

५. व्यवसाय

नेपाल कृषिप्रधान देश हो । यहाँका अधिकांश जनता कृषि पेसामा आश्रित छन् । पहाडका खोचहरू तथा जङ्गलका छेउछाउ बस्ने जाति ओइरे, अट्याल, धामी, ठेकरे, बोहरा, मन्यालको मुख्य पेसा कृषि हो । यिनीहरूले गाईगोरु तथा भेडापालन पनि गरेका हुन्छन् । यिनीहरू गाईगोरु खेतीपाती तथा दुध खानका निम्ति र भेडाहरू समान हुवानी तथा मासुका निम्ति पाल्दछन् । रामसिंह धामीका अनुसार खेतमा लगाएको अन्नबालीले ६ महिनालाई पनि पुग्दैनथ्यो । त्यसैले यिनीहरू भेडा लगेर ताङ्लाकोट (तिब्बत) जान्थे र त्यहाँबाट भेडामा नुन ल्याउने गर्थे । त्यही नुन दार्चुलाको लेगम, बैतडी, बभाङ, डडेल्धुरा, डोटीसम्म पुऱ्याई धान, गहुँ, मकै, चामल साटेर ल्याउँदथे र आफ्नो जीविकोपार्जन गर्थे । यहाँको मुख्य बाली जौ, वा, फापर, पल्लो, मार्सी, गहुँ, आलु, सिमी हुन् भने हाल वातावरणीय परिवर्तनले गर्दा मार्सी, फापर, पल्लो लोप हुने अवस्थामा पुगेको छ भने गहुँ, मकैको खेती सप्रिँदैछ ।

छेतेलीभाषीहरूले कृषि व्यवसायलाई जीविकोपार्जनको मुख्य आधार बनाएका छन् । यिनीहरूले गाई तथा भेडाबाखापालन पनि गरेको पाइन्छ । यहाँ वर्षभरि मेहनत गरी लगाएको अन्नबालीले छ महिनालाई खानलगाउन पुग्दैन । यस्तै वनजङ्गलको अभावले भेडाबाखापालन

आजभोलि न्यून हुँदैगएको छ । हाल आयआर्जनका निम्ति जडीबुटी सङ्कलन, खच्चडपालन तथा विदेश पलायन हुने क्रम बढ्दो छ भने शिक्षित व्यक्तिहरू सरकारी तथा गैरसरकारी कार्यालयमा नौकरी पनि गर्दछन् ।

आधुनिक समाजको विकाससँगै यहाँका जनताले आजभोलि आयआर्जनका विविध पाटाहरूलाई अपनाएका छन् ।

६. छेत्तेली भाषाको वर्तमान अवस्था

छेत्तेली भाषा लोपोन्मुख भाषा हो । यस भाषाका वक्ता वर्तमान अवस्थामा ५/६ जना बुढापाका मात्र छन् । यो भाषा उत्तरी हिमाली भेगको अपि, कापुचुली हिमाल क्षेत्रमा बोलिने भाषा हो । छेत्तेली भाषा बोल्ने वक्ताहरूसँगको अन्तर्क्रिया, छलफल, यस भाषाको स्वरूप र रचना शैलीको अध्ययन, भाषिक सामीप्यता र उक्त भाषाको व्याकरण व्यवस्थामा क्रियाशील शब्दहरूको खोजी र विश्लेषण गर्दा छेत्तेली भाषा नेपालमा बोलिने भाषापरिवारमध्ये चिनियाँ तिब्बती भाषापरिवार निकट भाषा हो भन्न सकिन्छ । यस भाषाको कुनै लिखित इतिहास, साहित्य, लोकसाहित्य, समृद्ध शब्दभण्डार, मानक व्याकरण छैन । ओइरे, धामी तथा बोहरा जातिले बोल्ने यस भाषाको अस्तित्व केवल ५/६ जना बुढापाकाहरूले बचाएका छन् ।

छेत्तेली भाषामा आफ्नै भाषिक संरचना शैली, शब्द र क्रियापद निर्माण प्रक्रिया भए पनि यसको शब्दभण्डार विशेष समृद्ध छैन तर पनि त्यसमा प्राप्त हुने कतिपय भाषिक शब्दहरूले भाषाको निजी अस्तित्वलाई जोगाउँदै आएका छन्, जस्तै :- आम्मा (आमा), आदा (दादा), खुम (ठुलो), थ्याङ् (मैदान), फुल (गुफा), बेम्बे (केटी), पोसेम्बो (पुरुष), बेराम (महिला), नाम (घाम), लौजु (जून), माखर (विहान), गङ् (नदी), बत्ती (मोही), खोडा (ओखर), ली (दिसा), थी (पानी), स्याडो (भोलि), नुड्खै (अहिले), नानी (काकी), मी (आगो) आदि । यस्ता शब्दहरूमा भाषिक मौलिकता र विशेषताहरू प्रतिबिम्बित भएको छ । यस भाषामा व्याँसी, डोटेली, नेपाली आदि भाषाबाट प्रभावित भए पनि छेत्तेली भाषाकै संरचना शैली र व्याकरणात्मक अवस्थामा ढाली प्रयोग गरिन्छ । त्यसैले वाक्यात्मक संरचनामा भिन्नता र नौलोपन देखिन्छ । हाल छेत्तेली भाषा मातृभाषाको रूपमा र बोलिचाली वा कामकाजी भाषाबाट लोप भएको देखिन्छ । यो भाषा हाल केही बुढापाकाले मात्र बोल्न सक्ने लोपोन्मुख भाषा हो ।

छेत्तेली भाषा हाल स्थानीय जनजिभोबाट लोप भइसकेको भाषा हो । यो भाषा बोल्ने वक्ता हाल ५/६ जना बुढापाका मात्र छन् । राणा शासनको अन्त्य, आधुनिक शिक्षाको विकास, डोटेली भाषाको प्रभाव र यो भाषाप्रति स्थानीयहरूको चासो नहुनाले यो भाषा हाल लोप हुने खतरामा पुगेको छ । देशभरि नयाँ शिक्षाको लहर र डोटेली तथा नेपाली भाषाको प्रभावलाई थेंग्न नसक्नाले नै यो भाषा लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेको हो । यसरी क्रमिक रूपले छेत्तेली भाषा लोप हुने अवस्थामा पुगेको छ । अबको दश वर्षमा यस भाषाका वक्ता शून्यप्राय हुने अवस्थामा छ । यस भाषाका केही विशेष शब्दहरू मात्र बाँकी रहने छन् र यस भाषाको भाषिक मृत्यु हुने खतरा रहेको छ । तसर्थ छेत्तेलीभाषी वक्ताहरूले आफ्नो भाषाको संरक्षण र

संवर्द्धनमा विशेष सजग हुन आवश्यक छ । वास्तवमा कुनै पनि जातिको भाषा र संस्कृति त्यस जातिको मात्र नभएर राष्ट्रकै साझा सम्पत्ति हो । तिनको संरक्षण र संवर्द्धन गर्नु सबै नेपालीको दायित्व हो । भाषा र संस्कृतिको जोगेर्ना गर्नु स्थानीय समुदाय तथा सरकारी निकायहरूको दायित्व हो । यी अल्पसङ्ख्यक जातिहरूको भाषा र संस्कृतिको संरक्षण संवर्द्धन र विकास गर्न नेपाल सरकारले निश्चित नीतिनियमहरू निर्माण गरी विकासका कार्यक्रम लागु गर्नु आवश्यक छ ।

७. निष्कर्ष

यसरी छेती भन्ने ठाँउमा बोलिने भाषालाई छेतेली भाषा भनिन्छ । यो भाषा हाल लोपोन्मुख अवस्थामा छ । यो भाषा दार्चुला जिल्लाको अपिहिमाल गाउँपालिकाको वडा नं. ३ र ४ मा बोलिन्छ । यस भाषाको आफ्नै ऐतिहासिक महत्त्व रहेको छ । परापूर्वकालदेखि बोल्दै आएको छेतेलीभाषीहरूको आफ्नै किसिमको भेषभूषा, संस्कृति, परम्परा रहेको छ । यो भाषा ओइरे, धामी, ठेकरे, बोहरा, अट्याल आदि जातिले बोल्दछन् । यी जातिको उत्पत्ति र आगमनका सन्दर्भमा विभिन्न किसिमका किंवदन्ती रहे पनि मानवशास्त्रीय अध्ययन भने हुन सकेको छैन । यस जातिका मानिसहरूको मुख्य पेसा कृषि तथा भेडाबाखापालन हो । यिनीहरू सोझासाजा, कम शिक्षित, मेहनती हुन्छन् । हाल यिनीहरूको आयआर्जन र जीवन निर्वाहमा आधुनिकता आएको छ । हाल आएर यिनीहरूले बोल्ने छेतेली भाषा लोप हुने अवस्थामा छ । यस लोपोन्मुख भाषाको बेलैमा संरक्षण संवर्द्धन गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

तेस्रो परिच्छेद

छेत्तेली भाषाका ध्वनि र वर्णको अध्ययन

३.१ परिचय

भाषाका कथ्य र लेख्य रूप हुन्छन् । कथ्य रूप ध्वनिका माध्यमबाट उच्चरित हुन्छ भने लेख्य रूप वर्ण वा लिपिचिह्नका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिन्छ । कुनै पनि भाषाको भाषिक स्वरूप कथ्य परम्पराबाट आएको हुन्छ । भाषाको कथ्य रूप परिवर्तनशील हुन्छ । त्यसलाई व्यवस्थित गर्नका निम्ति वर्णको प्रयोग गरिन्छ । यस परिच्छेदमा कथ्य परम्परा भएको छेत्तेली भाषाको ध्वनि र वर्णको अध्ययन गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.२ ध्वनिको परिचय

ध्वनि भनेको आवाज हो । आवाज विभिन्न प्रकारका हुन्छन्- मानवीय अवयवबाट निस्कने आवाज, बादल गर्जदा निस्कने आवाज, पशुपन्छीले निकाल्ने आवाज, नदीनाला बग्दा निस्कने आवाज आदि सबै ध्वनिअन्तर्गत नै पर्दछन् । भाषाका सन्दर्भमा मानिसका जिभ्रो, ओठ आदि उच्चारण अवयवबाट उच्चरित आवाजलाई ध्वनि भनिन्छ (लुइटेल्, २०७५: ११) । यसरी भाषाविज्ञानका सन्दर्भमा मानवीय ध्वनि अवयवबाट निस्कने सार्थक आवाजलाई मात्र ध्वनि भनिन्छ ।

ध्वनिभन्दा साना एकाइ भाषामा नभएकाले यसलाई भाषाको लघुतम एकाइ भनिन्छ । ध्वनि लघुतम एकाइ भएकाले यो संरचना नभएर संरचक मात्र हो । मानवीय अवयवबाट निस्कने ध्वनि असीमित हुन्छन् । असीमित ध्वनिबाट अर्थभेदकताका आधारमा निश्चित ध्वनिलाई वर्णका रूपमा परिभाषित गरिन्छ (गौतम, २०७०: ७९) । यसरी ध्वनि भाषाको आधारभूत तत्त्व र वर्णको अधार हो ।

ध्वनि मान्छेको उच्चारण अवयवबाट उच्चरित हुने र संसारमा कुनै भाषामा वर्णका रूपमा प्रयोग हुने ध्वनि मात्र हो (पोखरेल, २०५७: ९५) । यी भाषाका ध्वनिहरूलाई खण्डीय र खण्डेतर ध्वनिमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिन्छ । छेत्तेली भाषामा पनि निश्चित ध्वनिहरू रहेका छन् । यसरी छेत्तेली भाषाका ध्वनिहरूलाई खण्डीय र खण्डेतर ध्वनिमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

३.२.१ छेत्तेली भाषाका खण्डीय र खण्डेतर ध्वनि

ध्वनिको अध्ययन ध्वनिविज्ञानअन्तर्गत गरिन्छ । ध्वनिवैज्ञानिकहरूले ध्वनिलाई खण्डीय ध्वनि र खण्डेतर ध्वनि गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरेका छन् । यसैको आधारमा छेत्तेली भाषालाई पनि निम्नानुसार दुई भागमा वर्गीकरण गरिन्छ ।

३.२.१.१ खण्डीय ध्वनि

स्वतन्त्र रूपमा उच्चारण गर्न सकिने र टुक्र्याउन सकिने ध्वनिलाई खण्डीय ध्वनि भनिन्छ । यसलाई पनि स्वर र व्यञ्जन ध्वनि गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरिन्छ ।

(क) स्वर ध्वनि

स्वर ध्वनि त्यो हो जसको उच्चारण गर्दा फोक्सोबाट निस्केको सास बिनाबाधा वा अवरोध उच्चरित हुन्छ । छेत्तेली स्वर ध्वनि निम्नानुसार ६ ओटा रहेका छन्:

अ, आ, इ, उ, ए, ओ

छेत्तेली भाषाको स्वरलाई हेर्दा नेपाली स्वर ध्वनि बराबर रहेको पाइन्छ । यिनीहरूलाई पनि जिभ्राको सक्रियता, जिभ्राको उचाइ र ओठको स्थितिका आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ।

(अ) जिभ्राको सक्रियता

जिभ्राको सक्रियता स्वर ध्वनिको उच्चारणमा महत्वपूर्ण भूमिकामा रहेको हुन्छ । सबै स्वर ध्वनिको उच्चारणमा जिभ्राको भूमिका समान हुँदैन । यस आधारमा यसलाई पनि निम्न तीन भागमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

अग्रस्वर

जिभ्राको अधिल्लो भाग सक्रिय भएर उच्चरित हुने स्वर ध्वनिलाई अग्रस्वर भनिन्छ । छेत्तेली भाषाका **इ, ए** अग्रस्वर हुन्, जस्तै:

१) यसमा आएको इम, इफ्फा, मदेम अग्रस्वर हुन् ।

केन्द्रीय स्वर

जिभ्राको मध्यभाग सक्रिय भएर उच्चरित हुने स्वर ध्वनिलाई केन्द्रीय स्वर भनिन्छ । छेत्तेली भाषामा केन्द्रीय स्वर छैन ।

पश्च स्वर

जिभ्राको पछिल्लो भाग सक्रिय भएर उच्चरित हुने स्वर ध्वनिलाई पश्च स्वर भनिन्छ । छेत्तेली भाषाका **अ, आ, उ, ओ** पश्च स्वर हुन्, जस्तै :

२) यसमा आएको अच, आदा, उप्दो, ओस्सी पश्च स्वर हुन् ।

(आ) जिभ्राको उचाइ

स्वर ध्वनिको उच्चारणमा जिभ्राको उचाइको स्तर समान परिवेशमा रहँदैन । यस आधारमा छेत्तेली भाषाका स्वरलाई निम्न भागमा वर्गीकरण गरिएको छ:

१. संवृत स्वर

स्वर ध्वनिको उच्चारण गर्दा जिभ्रो उच्चतम अवस्थामा रहने संवृत स्वर ध्वनि हो ।
छेतेली भाषाका **इ, उ** संवृत स्वर ध्वनि हुन्, जस्तै :

३) यसमा आएका इङ्के, उप्दो संवृत स्वर हुन् ।

२. अर्धसंवृत स्वर

स्वर ध्वनिको उच्चारण गर्दा जिभ्रो उच्च अवस्थामा पुग्ने अर्धसंवृत स्वर ध्वनि हो ।
छेतेली भाषाका **ए, ओ** अर्धसंवृत स्वर ध्वनि हुन्, जस्तै :

४) यसमा आएको मेम्हे, ओस्सी अर्धसंवृत स्वर हो ।

३. अर्धविवृत स्वर

स्वर ध्वनिको उच्चारण गर्दा जिभ्रो निम्न अवस्थामा रहने अर्धविवृत स्वर ध्वनि हो ।
छेतेली भाषाको **अ** अर्धविवृत स्वर ध्वनि हो, जस्तै :

५) यसमा आएको अच अर्धविवृत स्वर हो ।

४. विवृत स्वर

स्वर ध्वनिको उच्चारण गर्दा जिभ्रो निम्नतम अवस्थामा रहने विवृत स्वर ध्वनि हो ।
छेतेली भाषाको **आ** विवृत स्वर ध्वनि हो, जस्तै :

६) यसमा आएका आइपा, आम्बु विवृत स्वर हुन् ।

(इ) ओठको स्थिति

सबै स्वर ध्वनिको उच्चारणमा ओठको स्थिति समान हुँदैन । यस आधारमा छेतेली भाषाका स्वरहरूलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गरिएको छ :

१. गोलित स्वर

स्वर ध्वनिको उच्चारण गर्दा ओठको आकार गोलो हुने गोलित स्वर ध्वनि हो । छेतेली भाषाका **उ, ओ** गोलित स्वर ध्वनि हुन्, जस्तै :

७) यसमा आएका उप्दो, ओल्मी, ओल्थ गोलित स्वर हुन् ।

२. अगोलित

स्वर ध्वनिको उच्चारण गर्दा ओठको आकार फिँजारिएर आउने अगोलित स्वर ध्वनि हो । छेतेली भाषाका **अ, आ, इ, ए** अगोलित स्वर ध्वनि हुन्, जस्तै :

८) यसमा आएका अच, आम्बु, इक, सेन अगोलित स्वर हुन् ।

(ख) व्यञ्जन ध्वनि

उच्चारण गर्दा स्वर ध्वनिको सहायताले उच्चरित हुने र सास प्रवाहमा पनि अवरोध उत्पन्न हुने ध्वनिलाई व्यञ्जन ध्वनि भनिन्छ। छेतेली भाषाका आफ्नो छुट्टै लिपि छैन। त्यसैले यस भाषाको लेख्य प्रयोजनका निम्ति नेपाली भाषाको देवनागरी लिपिको प्रयोग गरिन्छ। छेतेली भाषाका व्यञ्जन ध्वनिहरूलाई हेर्दा नेपाली भाषा बराबर व्यञ्जन ध्वनिहरू रहेको पाइन्छ। यसर्थ छेतेली भाषाका व्यञ्जन ध्वनिहरू पनि २९ ओटा रहेका छन्।

क, ख, ग, घ, ङ,

च, छ, ज, झ,

ट, ठ, ड, ढ

त, थ, द, ध, न,

प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, स, ह

यसलाई उच्चारण स्थान, उच्चारण प्रक्रिया, घोषत्व र प्राणत्व गरी चार आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ।

(अ) उच्चारण स्थान

ध्वनि वर्गीकरणको एक महत्त्वपूर्ण आधार उच्चारण स्थान हो। यसमा ध्वनिहरूको उच्चारण स्थानलाई देखाइन्छ। मुख र कण्ठमा जहाँबाट जुन ध्वनिको उत्पादन हुन्छ त्यस बिन्दु (अवयव) लाई स्थान भनिन्छ (शर्मा, २०७१: ५३)। छेतेली भाषामा यही उच्चारण हुने स्थानका आधारमा ओठबाट उच्चारण हुने ओष्ठ्य, दाँतबाट उच्चारण हुने दन्त्य, वत्सबाट उच्चारण हुने वत्स्य आदि ध्वनि भनी वर्गीकरण गरिएको छ।

१. द्वयोष्ठ्य

द्वयोष्ठ्य व्यञ्जन ध्वनिहरूको उच्चारणमा दुवै ओठ सक्रिय हुन्छन्। छेतेली भाषाका प, फ, ब, भ, म, व द्वयोष्ठ्य व्यञ्जन हुन्।

२. दन्त्य

दन्त्य व्यञ्जन ध्वनिहरू जिभ्राको टुप्पो र माथिल्लो दाँतको पछिल्लो भागका सहायताबाट उच्चरित हुन्छन्। छेतेली भाषाका त, थ, द, ध दन्त्य व्यञ्जन ध्वनि हुन्।

३. वत्स्य

वत्स्य व्यञ्जन ध्वनिहरू जिभ्राको टुप्पो एवं फलक र वत्सको सहायताबाट उच्चरित हुन्छन्। छेतेली भाषाका न, र, ल, च, छ, ज, झ, स, ट, ठ, ड, ढ वत्स्य व्यञ्जन ध्वनि हुन्।

४. तालव्य

तालव्य व्यञ्जन ध्वनिहरू जिभ्राको अधिल्लो भाग र कठोर तालुको सहायताले उच्चरित हुन्छन् । छेतेली भाषाको **य्** तालव्य व्यञ्जन ध्वनि हो ।

५. कण्ठ्य

कण्ठ्य व्यञ्जन ध्वनिहरू जिभ्राको पछिल्लो भाग र कोमल तालुको सहायताले उच्चरित हुन्छन् । छेतेली भाषाका **क्, ख्, ग्, घ्, ङ्** कण्ठ्य व्यञ्जन ध्वनि हुन् ।

६. स्वरयन्त्रमुखी

स्वरयन्त्रमुखी व्यञ्जन ध्वनिको उच्चारण स्वरयन्त्र मुखबाट हुन्छ । छेतेली भाषाको **ह्** स्वरयन्त्रमुखी व्यञ्जन ध्वनि हो ।

(आ) उच्चारण प्रक्रिया

उच्चारण प्रक्रिया व्यञ्जन ध्वनि वर्गीकरणको दोस्रो महत्त्वपूर्ण आधार हो । ध्वनिको उत्पादनमा प्रयुक्त औच्चारिक प्रक्रियाका आधारमा छेतेली भाषाका व्यञ्जन ध्वनिहरू यस प्रकार छन्:

१. स्पर्शी

उच्चारण अवयवहरूमा सास प्रवाह हुँदा बाधा वा अवरोध उत्पन्न हुन्छ र ती अवयवहरूलाई दबाव दिएर खुला हुँदा उच्चरित हुने ध्वनिलाई स्पर्शी व्यञ्जन ध्वनि भनिन्छ । छेतेली भाषाका स्पर्शी ध्वनिलाई चार आधारमा वर्गीकरण गरिन्छ ।

ओष्ठ्य स्पर्शी - **प, फ, ब, भ**

दन्त्य स्पर्शी - **त्, थ, द, ध**

वर्त्य स्पर्शी - **ट, ठ, ड, ढ, न्**

कण्ठ्य स्पर्शी - **क्, ख्, ग्, घ्, ङ्**

२. स्पर्शसङ्घर्षी

उच्चारण अवयवहरू एकअर्कामा स्पर्श गरी अवरुद्ध भएपछि बिस्तारै खुलेर घर्षणका साथ सास बाहिर निस्कँदा उच्चरित हुने ध्वनिलाई स्पर्शसङ्घर्षी व्यञ्जन ध्वनि भनिन्छ । छेतेली भाषाका **च्, छ्, ज्, भ्** स्पर्शसङ्घर्षी ध्वनि हुन् ।

३. नासिक्य

उच्चारण प्रक्रियामा मुखतिरको बाटो बन्द भई सास नाकबाट जाँदा उच्चरित हुने ध्वनिलाई नासिक्य व्यञ्जन ध्वनि भनिन्छ। छेतेली भाषाका **ङ, न्, म्** नासिक्य व्यञ्जन ध्वनि हुन्।

४. प्रकम्पित

उच्चारण प्रक्रियामा उच्चारण अवयवहरू द्रुत गतिमा एकअर्कामा ठोक्किँदा थर्थरिएर उच्चरित हुने ध्वनिलाई प्रकम्पित व्यञ्जन ध्वनि भनिन्छ। छेतेली भाषाको **र्** प्रकम्पित व्यञ्जन ध्वनि हो।

५. पार्श्विक

उच्चारण अवयवको मुखेओडारमा अवरोध हुँदा जिभ्राको एक वा दुबै भागबाट सास बाहिर निस्कँदा उच्चरित हुने ध्वनिलाई पार्श्विक व्यञ्जन ध्वनि भनिन्छ। छेतेली भाषाको **ल्** पार्श्विक व्यञ्जन ध्वनि हो।

६. सङ्घर्षी

उच्चारण अवयवहरू एकअर्कामा नछोड्कन घर्षणसाथ सास बाहिर निस्कँदा उच्चरित हुने ध्वनिलाई सङ्घर्षी व्यञ्जन ध्वनि भनिन्छ। छेतेली भाषाका **स्, ह्** सङ्घर्षी व्यञ्जन ध्वनि हुन्।

७. अर्धस्वर

स्वर ध्वनि र व्यञ्जन ध्वनि दुबैका केही विशेषता भएका ध्वनिलाई अर्धस्वर व्यञ्जन ध्वनि भनिन्छ। छेतेली भाषाका **य्, व्** अर्धस्वर व्यञ्जन ध्वनि हुन्।

(इ) घोषत्व

व्यञ्जन ध्वनि वर्गीकरणको तेस्रो मत्त्वपूर्ण आधार घोषत्व हो। स्वरचिम्टीको प्रकम्पनलाई घोषत्व भनिन्छ। यसलाई छेतेली भाषामा उच्चारण गर्दा स्वरचिम्टी नजिकिने र यथास्थानमा रहने गरी दुई आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ।

१. घोष ध्वनि

स्वरचिम्टी नजिक भई प्रकम्पित हुँदा उच्चरित हुने ध्वनिहरूलाई घोष व्यञ्जन ध्वनि भनिन्छ। छेतेली भाषाका **ग, ज, ड, द, ब, घ, भ, ढ, ध, भ, ङ, न, म, य, व, र, ल्** घोष व्यञ्जन ध्वनि हुन्।

२. अघोष ध्वनि

स्वरचिह्नी यथास्थानमा रही उच्चरित हुने ध्वनिलाई अघोष व्यञ्जन ध्वनि भनिन्छ । छेत्तेली भाषाका क्, च्, ट्, त्, प्, ख्, छ्, ठ्, थ्, फ्, स् अघोष व्यञ्जन ध्वनि हुन् ।

(ई) प्राणत्व

प्राणत्व व्यञ्जन ध्वनि वर्गीकरणको अन्तिम महत्त्वपूर्ण आधार हो । ध्वनिको उच्चारणमा सासको मात्रात्मक घटीबढीको अवस्थालाई प्राणत्व भनिन्छ । यस आधारमा छेत्तेली भाषाका प्राणत्वलाई दुई भागमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

१. अल्पप्राण

फोक्सोबाट आउने सासको मात्रा कम हुँदा उच्चरित हुने ध्वनिलाई अल्पप्राण व्यञ्जन ध्वनि भनिन्छ । छेत्तेली भाषाका क्, च्, ट्, त्, प्, ग्, ज्, ड्, द्, ब्, ड्, न्, म्, य्, र्, ल्, व् अल्पप्राण व्यञ्जन ध्वनि हुन् ।

२. महाप्राण

फोक्सोबाट आउने सासको मात्रा बढी हुँदा उच्चरित हुने ध्वनिलाई महाप्राण व्यञ्जन ध्वनि भनिन्छ । छेत्तेली भाषाका ख्, छ्, ठ्, थ्, फ्, घ्, भ्, ढ्, ध्, भ्, स्, ह् महाप्राण व्यञ्जन ध्वनि हुन् ।

छेत्तेली भाषाका ध्वनिहरूलाई हेर्दा यसमा नेपाली भाषाकै ध्वनि बराबर स्वर र व्यञ्जन ध्वनि रहेको पाइन्छ ।

३.२.१.२ खण्डेतर ध्वनि

खण्डीकृत गर्न नसकिने ध्वन्यात्मक एकाइलाई खण्डेतर ध्वनि भनिन्छ । खण्डेतर ध्वनिको स्वतन्त्र रूपमा उच्चारण गर्न र टुक्र्याउन सकिँदैन । यसको उच्चारणका लागि खण्डीय ध्वनिको सहायता लिनुपर्ने हुन्छ । खण्डेतर ध्वनिको आफ्नो छुट्टै स्वतन्त्र अर्थ नभए पनि यिनले खण्डेतर ध्वनिसँग मिलेर आउँदा अर्थमा भिन्नता ल्याउँछन् । छेत्तेली भाषाका खण्डेतर ध्वनिलाई मात्रा, अनुनासिकता, सुर र बलाघात गरी चार आधारमा वर्गीकरण गरिन्छ ।

(क) मात्रा

ध्वनिको उच्चारण गर्दा लाग्ने समयको परिणामलाई मात्रा भनिन्छ । छेत्तेली भाषामा ह्रस्व र दीर्घ छुट्ट्याउने कार्य मात्राका आधारमा अर्थमा भिन्नता ल्याउने शब्दको प्रयोग गरिएको छैन । यसर्थ छेत्तेली भाषा खण्डेतर ध्वनि मात्राको प्रयोग छैन ।

(ख) अनुनासिकता

नाकबाट सास प्रवाहित हुदाँ उच्चारण हुने अनुनासिक ध्वनिहरू (ँ, ँ) खण्डेतर ध्वनि हुन । छेत्तेली भाषाका अनुनासिक ध्वनिहरूले अर्थमा भिन्नता ल्याएको देखिदैन, जस्तै :

१) यसमा आएका फुंम र फुम अनुनासिक ध्वनि हुन् । यसमा आएका फुंमले सरगुर र फुमले गाईलाई जनाउँछ र यिनीहरूले अर्थमा भिन्नता ल्याएको छ । यसर्थ छेत्तेली भाषामा पनि अनुनासिकताको प्रयाग हुन्छ ।

(ग) सुर वा तान

ध्वनिको उच्चारण गर्दा स्वरतन्त्र वा स्वरचिम्तीमा कम्पन पैदा हुन्छ । त्यस्तो कम्पन घोष ध्वनिको उच्चारणमा बढता हुन्छ । भाषामा स्वरचिम्तीमा हुने कम्पनको आवृत्तिलाई सुर वा तान भनिन्छ । छेत्तेली भाषामा सुर वा तानका आधारमा अर्थमा भिन्नता ल्याएको देखिदैन ।

(घ) बलाघात

कुनै पनि कार्य जस्तै : कुराकानी गर्दा, बोल्दा वा पढ्दा हामी सबै ध्वनिलाई उत्तिकै जोड दिएर उच्चारण गर्दौं । विषय र प्रयोजनका आधारमा कुनै ध्वनिको उच्चारणमा विशेष बल प्रयोग हुन्छ अर्थात् सासप्रवाहको वेग बढी पर्छ त्यसलाई छेत्तेली भाषामा बलाघात भनिन्छ, जस्तै :

२) यसमा आएका खुम, तोड्मनुको उच्चारण गर्दा विशेष बल प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

३.३ वर्णको परिचय

वर्ण भाषा लेखनको लघुतम एकाइ हो । भाषिक एकाइअन्तर्गत ध्वनिभन्दा माथिल्लो र रूपभन्दा तल्लो तहमा रहेको एकाइ वर्ण हो (गौतम, २०७०: ११७) । भाषाका असीमित ध्वनिहरूबाट सीमित वर्णहरू निर्धारण गरिने भएकाले वर्णहरू निश्चित हुन्छन् । वर्ण लिपिचिह्नहरू वा लेख्यचिह्नहरू हुन् । हरेक भाषामा वर्ण सीमित हुन्छन् र तिनको निर्धारण अन्तर्राष्ट्रिय ध्वनितात्त्विक वर्णमालाका आधारमा गरिन्छ (लुइटेल्, २०७५: ११) । छेत्तेली भाषाको स्वर र व्यञ्जन वर्ण व्यवस्था यस प्रकार रहेको देखिन्छ :

स्वर वर्ण- अ, आ, इ, ए, ओ

व्यञ्जन वर्ण- क, ख, ग, घ, ङ,

च, छ, ज, झ,

ट, ठ, ड, ढ,

त, थ, द, ध, न

प, फ, ब, भ, म

य, र, ल, व, स, ह ।

कथ्य रूपमा मात्र प्रयोगमा रहेको छेत्तेली भाषाका वर्णलाई हेर्दा यसमा नेपाली भाषाका वर्ण बराबर नै रहेको पाइन्छ । वर्णहरू अर्को वार्णिक एकाइभन्दा भिन्न हुने भएकाले यिनीहरू अर्थभेदक हुन्छन् । भाषाको सानो एकाइ वर्णले समान भाषिक ध्वनिहरूको प्रतिनिधित्व पनि गर्दछ ।

३.४ छेत्तेली भाषाका वर्णहरूको व्यतिरेकी वितरण

(क) स्वर वर्ण

छेत्तेली भाषाका स्वर वर्णहरूको व्यतिरेकी वितरण शब्दादि, शब्दमध्य र शब्दान्त गरी तीन परिवेशमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छः

१. शब्दादि परिवेश

शब्दादि परिवेशमा वितरण हुने स्वर वर्णहरू यस प्रकार छन्ः

वर्ण	परिवेश	शब्द	नेपाली
अ	-च	अच	जेठो
आ	-ड	आड	दाँत
इ	-म	इम	जान्नु
उ	-पूदो	उपूदो	भालु
ए	-	-	-
ओ	-र	ओर	टाउको

छेत्तेली भाषामा अरू सबै स्वर वर्ण शब्दादिमा आए पनि ए स्वर वर्ण शब्दादि परिवेशमा आएको छैन ।

२. शब्दमध्य परिवेश

शब्द मध्यमा वितरित हुने वर्णहरू यस प्रकार छन्ः

वर्ण	परिवेश	शब्द	नेपाली
अ	ल्-गर	लगर	अघि
आ	हे-ताड	हेताड	धरै
इ	गे-चनु	गुचिनु	कस्को

उ	ला-ची	लाउची	पकाउनु
ए	म-दम	मदेम	जादैम
ओ	फल्-एहा	फल्योहा	दोड्नु

छेत्तेली भाषामा सबै स्वर वर्णहरू शब्द मध्यमा आउँछन् ।

३. शब्दान्त परिवेश

शब्दान्त परिवेशमा आउने वर्णहरू यस प्रकार छन्:

वर्ण	परिवेश	शब्द	नेपाली
अ	बिथ्-	बिथ	दिनु
आ	ठेह-	ठेहा	बेचु
इ	आछ्-	आछि	त्यो
उ	मुक-	मुकु	कुकुर
ए	आँच-	आँचे	यतै
ओ	उपद-	उपदो	भालु

छेत्तेली भाषाका सबै स्वर वर्णहरू शब्दान्त परिवेशमा आउँछन् ।

ख) व्यञ्जन वर्ण

छेत्तेली भाषाका व्यञ्जन वर्णहरूको व्यतिरेकी वितरण शब्दादि, शब्दमध्य र शब्दान्त गरी तीन परिवेशमा निम्नानुसार गरिन्छ :

१. शब्दादि परिवेश

शब्दादि परिवेशमा वितरण हुने छेत्तेली भाषाका व्यञ्जन वर्णहरू यस प्रकार छन् :

वर्ण	परिवेश	शब्द	नेपाली
क	-अफ्फा	कफ्फा	काट्नु
ख	-ओडा	खोडा	ओखर
ग	-अम्ना	गम्ना	घर
घ	-उँ	घुँ	खेत
च	-उडा	चुडा	टिप्नु

छ	-याल	छ्याल	भेडा
ज	-आहा	जाहाँ	खाना
ट	-आहा	टाहा	कुटनु
ठ	-एहा	ठेहा	वेचनु
ड	-एगा	डेगा	समात्नु
त्	-ओङ्गा	तोङ्गा	निकाल्नु
थ	-न	थन	माथि
ध	-उङ्डा	धुङ्डा	धुवाँ
प्	-यानी	प्यानी	कुखुरा
भ्	-उई	भुई	अँगार
य	-ओल	योल	तल
ल	-उप्फु	लुप्फु	चरा
व	-आँ	वाँ	फलर
स	-एन	सेन	मुसा

यसरी छेत्तेली भाषामा सबै वर्णहरू शब्दादि परिवेशमा आए पनि **ड, भ, ढ** वर्ण शब्दादिमा आएको पाइँदैन ।

२. शब्दमध्य परिवेश

शब्दमध्य परिवेशमा वितरण हुने छेत्तेली भाषाका व्यञ्जन वर्णहरू यस प्रकार छन् :

वर्ण	परिवेश	शब्द	नेपाली
क	त-अनु	तकनु	खराव
ख	मा-अर	माखर	विहान
ग	ल-अर	लगर	अघि
घ	ता-उती	ताघुती	एक प्रकारको बाजा
ङ	तो-गा	तोङ्गा	निकाल्नु
ड	ब-ईखु	बडीखु	सासूआमा

त	हे-आड	हेताड	धेरै
द	ओ-आबु	ओदाबु	वारि
न	मु-उली	मुनुली	सुनेन
फ	आ-रेग	आफरेग	चिन्दैन
ब	आ-इम	आबिम	राख्दैन
र	फ-एग	फरेग	चिन्छु
ल	पि-आड	पिलाड	पछि
स	मु-उन्मी	मुसुन्मी	सुन्दैन

यसरी छेत्तेली भाषाको ध वर्ण शब्दमध्य परिवेशमा आउँदैन ।

३. शब्दान्त परिवेश

शब्दान्त परिवेशमा वितरण हुने छेत्तेली भाषाका व्यञ्जन वर्णहरू यस प्रकार छन् :

वर्ण	परिवेश	शब्द	नेपाली
क	ख-	खक	आँसी
ग	तोड-	तोङ्ग	निकाल्नु
ड	खो-	खोड	खाडल
त	थित्-	थित	भोल
थ	बि-	बिथ	दिनु
न	थ-	थन	माथि
ब	जेदा-	जेदाब	पारि
म	फु-	फुम	गाई
र	छा-	छार	घाँस
ल	फु-	फुल	ओडार
व	धा-	धाव	चार
ह	गा-	गाह	मर्नु

यसरी छेत्तेली भाषामा सबै वर्णहरू शब्दान्तमा आउँछन् ।

३.५ निष्कर्ष

यसरी छेत्तेली भाषा कथ्य परम्परामा चलिआएको भाषा हो । हाल आएर यो भाषा लोप हुने अवस्थामा पुगेको छ । छेत्तेली भाषाको ध्वनि र वर्णको अध्ययन गर्दा निम्न तथ्यहरू स्पष्ट भएका छन् :

क) छेत्तेली भाषा कथ्य परम्परा भएको भाषा हो ।

ख) छेत्तेली भाषामा खण्डेतर ध्वनि मात्रा र सुर वा तानको प्रयोग गरिएको पाइदैन ।

ग) यस भाषाका स्वरवर्णहरूको व्यतिरेकी वितरण हेर्दा शब्दादिमा अ र ए आएको देखिँदैन अन्य परिवेशमा सबै स्वरवर्ण आएका छन् ।

घ) यस भाषाका व्यञ्जन वर्णहरूको व्यतिरेकी वितरण हेर्दा **ड, भ्र, ढ** शब्दादि परिवेशमा र **ध** शब्दमध्यमा आएको देखिँदैन भने अन्य परिवेशमा सबै वर्णहरू वितरण भएका छन् ।

चौथो परिच्छेद

छेतेली भाषाको शब्दवर्गको अध्ययन

४.१ परिचय

स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुने भाषाको लघुतम अर्थयुक्त भाषिक एकाइलाई शब्द भनिन्छ । शब्दलाई पद पनि भनिन्छ । शब्दले वाक्यमा गर्ने व्याकरणात्मक काम वा भूमिका (उद्देश्य, विधेयक आदि) लाई कार्य भनिन्छ । शब्दवर्गलाई छेतेली भाषामा कार्यका आधारमा नौ भागमा वर्गीकरण गरिन्छ : नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, क्रियाविशेषण, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपात । यसरी नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रिया विकारी शब्दवर्गअन्तर्गत पर्दछन् भने क्रियाविशेषण, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक, निपात अविकारी (अव्यय) अन्तर्गत पर्दछन् । यस परिच्छेदमा यिनीहरूको अध्ययन गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.२ नाम

नाम शब्दवर्गको एक महत्त्वपूर्ण वर्ग हो । कुनै व्यक्ति वा वस्तु (प्राणी, पदार्थ, ठाउँ, गुण, धर्म) लाई बुझाउने शब्दलाई नाम भनिन्छ । वाक्यमा कर्ता, कर्म र पूरकभई आउन सक्ने शब्दलाई नाम भनिन्छ (अधिकारी, २०५८: २०) । यो व्यक्ति वा वस्तु बुझाउन प्रयोग गरिन्छ । छेतेली भाषामा नाम शब्दलाई नाम नै भनिन्छ । यस भाषामा प्रयुक्त नाम शब्दलाई हेर्दा कतिपय नामशब्दहरू आफ्नै मौलिक किसिमका छन् भने कतिपय नामशब्दहरू अन्य भाषाका नामसँग मिल्दाजुल्दा देखिन्छन् । यसका नाम शब्दहरू कुन/के, को भन्ने प्रश्नको उत्तरमा आउछन्,

जस्तै :

कुन/के ? रामायण, महाभारत, गीता, हिमाल, पहाड, सेती, महाकाली, चमेलीया, काठमाडौं, पोखरा, दार्चुला, मुकु, से, सेन, दुम, म्वाँर, सुन, पित्तल, खात, गोल, दुहु, माया, प्रेम, दया आदि ।

को ? राम, लक्ष्मण, हरि, नरेश, सीता, गीता, लक्ष्मी, आम्मा, आत्ता, आदा, नानी, काकु मुमा, शिक्षक आदि ।

व्यक्ति, वस्तु तथा पदार्थको गुण वा भाव बुझाउने नामलाई संज्ञा पनि भनिन्छ । (शर्मा, २०७१: ११७) । यसरी नामले व्यक्ति वा वस्तुलाई चिनाउने कार्य गर्दछ । यसलाई भाषावैज्ञानिकहरूले विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । छेतेली भाषामा नामका प्रकारहरू यस प्रकार रहेका छन् :

१. व्यक्तिवाचक नाम

व्यक्ति, वस्तु अथवा ठाउँ विशेषलाई बुझाउने शब्द व्यक्तिवाचक नाम हो, जस्तै :

क) व्यक्ति : राम, हरि, श्याम, कृष्ण, सीता, गीता आदि ।

ख) वस्तु : रामायण, महाभारत, बाइबल, गीता, त्रिपिटक, कुरान, दिव्योपदेश आदि ।

ग) ठाउँ : चमेलिय, गञ्जर, क्षेत्री, खुमथ्याड, लिथ्याड, चिल्डुङ्गा, खण्डेश्वरी आदि ।

यसरी माथि दिएका यी शब्दहरू छेत्तेली भाषाका व्यक्तिवाचक नाम हुन् ।

२. जातिवाचक नाम

एउटै प्रकार वा जातका सबैलाई बुझाउने शब्द जातिवाचक नाम हो (शर्मा २०७१ :११९) । छेत्तेली भाषामा जातिवाचक नाम आफ्नै मौलिक किसिमको रहेको देखिन्छ, जस्तै :

छेत्तेली भाषा	नेपाली	छेत्तेली भाषा	नेपाली
मेम्हे	मानिस	आम्मा	आमा
करौ	बाजे	गड	नदी
रेठ	रुख	वा	फलर
से	घोलर	छेउडी	बाघ
निजाम	राक्षस	रो	थार

माथि दिएका नाम शब्दहरूले छेत्तेली भाषाका एउटै प्रकार वा जात बुझाउने भएकाले यी शब्दहरू जातिवाचक नाम हुन् ।

३. समूहवाचक नाम

कुनै पनि व्यक्ति वा वस्तुको समूह समुदायलाई बुझाउने शब्द समूहवाचक नाम हो । छेत्तेली भाषामा समूहलाई बुझाउन निम्नानुसारका नामको प्रयोग गरिन्छ, जस्तै :

छेत्तेली भाषा	नेपाली
गोल	भेडाको बथान
जात	जात्रा, मेला
कुन्यो	घाँसको थुप्रो
खात	दाउराको चाड
छेस्सा	बिस्कन

माथि दिएका शब्दहरूले छेत्तेली भाषामा व्यक्ति वा वस्तुको समूह बुझाउने भएकाले यी शब्दहरू समूहवाचक नाम हुन् ।

४. द्रव्यवाचक नाम

नाप्न वा तौलन सकिने तर गणना गर्न नसकिने पदार्थलाई बुझाउने शब्द द्रव्यवाचक नाम हो । छेत्तेली भाषामा सुन, चाँदी, पित्तल, तामा आदि जस्ता शब्दहरू नेपाली भाषाकै प्रयोग गरे पनि आफ्नै मौलिक शब्दहरू पनि छन्, जस्तै :

छेत्तेली भाषा	नेपाली	छेत्तेली भाषा	नेपाली
म्वाँर	गहुँ	सिङ	दाउरा
फुम	हिउँ	घुँ	माटो
स्याम	धान	सो	जौ
बच्या	फापर		

माथि दिएका शब्दहरूले नाप्न र तौलन सकिने तर गणना गर्न नसकिने पदार्थको प्रतिनिधित्व गर्ने भएकाले यी शब्दहरू छेत्तेली भाषाका द्रव्यवाचक नाम हुन् ।

५. भाववाचक नाम

वस्तुको धर्म, गुण, विशेषता, कार्य र अवस्थाको बोध गराउने शब्द भाववाचक नाम हो । छेत्तेली भाषाका भाववाचक नाम शब्दहरू निम्नानुसार छन्, जस्तै :

छेत्तेली भाषा	नेपाली	छेत्तेली भाषा	नेपाली
नामथीड	गर्मी	गोम्य	चिसो
जडघानधे	भोक	फंस	रिस
हग	सम्भना	दुहु	दुःख
नुमहाड	बिछोड	थुडेनी	तिर्खा

माथि दिएका शब्दहरूले वस्तुको धर्म, गुण, विशेषता आदि जनाएकाले यी शब्दहरू छेत्तेली भाषाका भाववाचक नाम हुन् ।

यसरी छेत्तेली भाषाका नामहरू आफ्नै मौलिक प्रकारका देखिए पनि केही नाम शब्दहरू डोटेली, नेपाली भाषाबाट पनि लिइएको देखिन्छ ।

४.३ सर्वनाम

नामको सट्टामा प्रयोग हुने शब्दलाई सर्वनाम भनिन्छ । त्यसैले यसलाई सट्टेनाम पनि भनिन्छ । नाम वा नामपदसमूहको पुनरुक्ति रोक्न सट्टामा आउने शब्दलाई सर्वनाम भनिन्छ ।

शर्मा, २०७१ : १२६) । सर्वनाम बन्द वर्गको शब्द हो । त्यसैले छेत्तेली भाषामा यसको सङ्ख्या निश्चित र थोरै छ ।

भाषावैज्ञानिकहरूले सर्वनामलाई विभिन्न प्रकारमा विभाजन गरेका छन् । छेत्तेली भाषामा प्रयुक्त हुने सर्वनामका प्रकार वा भेद निम्नानुसार छन् :

४.३.१ व्यक्तिवाचक सर्वनाम

व्यक्ति विशेष (वक्ता सहभागी) लाई जनाउने सर्वनाम व्यक्तिवाचक सर्वनाम हो । यस खालका छेत्तेली भाषाका सर्वनामहरू निम्नानुसार छन् :

(क) प्रथम पुरुष सर्वनाम

बोल्ने वक्ता र लेख्ने व्यक्तिलाई जनाउने सर्वनाम प्रथम पुरुष सर्वनाम हो । यसमा वक्ता स्वयम कि आफूलगायतका समूहलाई प्रतिनिधित्व गरी आउँदछ, जस्तै :

जी (म, हामी)

(ख) द्वितीय पुरुष सर्वनाम

सुन्ने वा पढ्ने व्यक्ति वा श्रोतालाई जनाउने सर्वनाम द्वितीय पुरुष सर्वनाम हो । यसमा वक्ताले श्रोतालाई निर्देशित गर्छ, जस्तै :

छिनी (तँ, तिमी), छुड, छ्या (तपाईं)

(ग) तृतीय पुरुष सर्वनाम

वक्ता र श्रोताबाहेक अन्य कोही कसैलाई जनाउने सर्वनाम तृतीय पुरुष सर्वनाम हो । यसमा वक्ताले तेस्रो व्यक्तिलाई निर्देशित गर्छ, जस्तै :

याँ (यो, यी, यिनी), छिनी (ऊ, ती, तिनी), आछि (त्यो)

४.३.२ दर्शकवाचक सर्वनाम

व्यक्ति वा वस्तुलाई तोकेर नजिक वा टाढा बताउने सर्वनाम दर्शकवाचक सर्वनाम हो । छेत्तेली भाषामा दर्शकवाचक सर्वनाम निम्नानुसार छन् :

(क) समीपवाचक सर्वनाम

यसले नजिक वा उपस्थित व्यक्ति वा वस्तुलाई जनाउँछ । यसका निम्ति छेत्तेली भाषामा याँ (यो, यी, यिनी) शब्दको प्रयोग हुन्छ ।

(ख) दूरवाचक सर्वनाम

यसले टाढा वा अनुपस्थित व्यक्ति वा वस्तुलाई जनाउँछ । यसका निम्ति छेत्तेली भाषामा आछि, (त्यो), छिनी (तिनी) शब्दको प्रयोग गरिन्छ ।

४.३.३ सम्बन्धवाचक सर्वनाम

वाक्यमा उपवाक्यको सम्बन्ध स्थापित गराउने सर्वनाम सम्बन्धवाचक सर्वनाम हो । छेत्तेली भाषामा सम्बन्धवाचक सर्वनाम निम्नानुसार छन् :

(क) निश्चितवाचक सर्वनाम

यसले निश्चित व्यक्ति वा वस्तु तथा तिनको मात्रालाई जनाउँछ । यसका निम्ति छेत्तेली भाषामा निम्नानुसार शब्दहरूको प्रयोग गरिन्छ, जस्तै :

गुची (जो), गुचीगुचीको (जोजो)

आइनु (जे), आइनुआइनु (जेजे)

(ख) अनिश्चितवाचक सर्वनाम

यसले अनिश्चित व्यक्ति वा वस्तु तथा तिनको मात्रालाई जनाउँछ । यसका निम्ति छेत्तेली भाषामा निम्नानुसार शब्दहरूको प्रयोग गरिन्छ, जस्तै :

गुचीगुचीको (जेसुकै, जोसुकै)

४.३.४ प्रश्नवाचक सर्वनाम

प्रश्नवाचक सर्वनामले कुनै व्यक्ति वा वस्तुका बारेमा प्रश्न व्यक्त गर्दछ । छेत्तेली भाषामा प्रश्नवाचक सर्वनामहरू निम्नानुसार छन् :

(क) निश्चयवाचक सर्वनाम

निश्चयवाचक सर्वनामले निश्चित व्यक्ति तथा वस्तुबारे प्रश्न जनाउँछ । यसका निम्ति छेत्तेली भाषामा निम्नानुसार सर्वनामको प्रयोग गरिन्छ, जस्तै :

गुची (को), गुचीगुचीको (कोको)

आइनु (के), आइकोआइनु (केके)

(ख) अनिश्चयवाचक सर्वनाम

अनिश्चयवाचक सर्वनामले अनिश्चित व्यक्ति र वस्तुबारे प्रश्न जनाउँछ । यसका निम्ति छेत्तेली भाषामा निम्नानुसार सर्वनामको प्रयोग गरिन्छ, जस्तै :

गुची (कोही), गुचीगुचीकोनु (कोहीकोही)

इङ्के (केही)

इङ्केइङ्के (केहीकेही)

यसरी सर्वनाम नामको सट्टामा र नामलाई अनावश्यक दोहरिन नदिन प्रयोग गरिन्छ । छेत्तेली भाषाका सर्वनामलाई हेर्दा यसका सार्वनामिक शब्दहरू आफ्नै मौलिक प्रकारका रहेको देखिन्छ ।

४.४ विशेषण

विशेषण नामिक शब्दवर्गको एक महत्त्वपूर्ण वर्ग हो । नामको गुण, दोष, संख्या परिमाण आदिको विशेषता बुझाउने शब्दलाई विशेषण भनिन्छ । यसले नामको अर्थलाई विस्तारित, स्पष्ट, सीमित र विशिष्ट बनाउने काम गर्दछ । विशेषण शब्दका निम्ति छेत्तेली भाषामा छुट्टै शब्दको प्रयोग गरिएको छैन । यो कुन, कस्तो, कत्रो, कति आदि प्रश्नको उत्तरमा आउँछ, जस्तै :

कुन ?	निच (जेठो)	निच बाबु गम्ना नुहु ।
कस्तो ?	ज (हरियो)	घुँबिलानी ज त सो चुनी नुहु ।
कत्रो ?	खुम (ठूलो)	जिगु त खुम गम्ना नुहु ।
कति ?	चो (एक)	छिनीलाड चो रुपैयाँ नुहु ।
कुन ?	योल (तल्लो)	जिग गम्ना योल नुहु ।

माथि उदाहरणका वाक्यमा आएका निच, ज, खुम, चो, योल शब्दले नामको गुण, संख्या तथा परिणाम बताएकाले ती विशेषण हुन् ।

भाषावैज्ञानिकहरूले विशेषणलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ र प्रत्येकको आधारमा तिनीहरूको प्रकारहरू पनि भिन्नभिन्न रहेको देखिन्छ । छेत्तेली भाषामा प्रयोग हुने विशेषणका प्रकार निम्नानुसार छन् :

४.४.१ गुणवाचक विशेषण

गुणवाचक विशेषणले नामको गुण, दोष, आकार, रङ आदि विशेषता बुझाउँछ । छेत्तेली भाषामा गुणवाचक विशेषणलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गर्नु उपयुक्त देखिन्छ :

(क) आकारवाचक विशेषण

छेत्तेली	नेपाली
नुम्मा	सानो
खुम	ठूलो

(ख) स्थानवाचक विशेषण

छेत्याङ्	गञ्जर	खुमथ्याङ्	खुमफुल
खात्याल	छविस्याल	चिङ्ङोच्याल	देउरुख्याल
साम्भाडी	नौपाट्याल	चौभिन्याल	पाथाल

(ग) अवस्थावाचक विशेषण

छेत्तेली	नेपाली	छेत्तेली	नेपाली
निच	जेठो	बच	कान्छो
खुणे	बुढो	जिकुमुनी	लँगडो
कुनमुनी	बहिरो	मिसुमुथुली	अन्धो
गोम्य	चिसो	निम्याङ्	गर्मी
छोम्नु	हलुका		

(घ) कालवाचक विशेषण

छेत्तेली	नेपाली
नुङ्खै	आज
मुन्थी	हिजो
स्याडो	भोलि
निस्से	पर्सि
लगरै	अघि

(ङ) रङ्गवाचक विशेषण

छेत्तेली	नेपाली
कुम	कालो
जगै	रातो
फुंम	सेतो

ज हरियो

(च) पदार्थवाचक विशेषण

पित्तले, तामे, फलामे, बलौटे, छाम्नी (ऊनी)

(छ) गुणवाचक विशेषण

छेत्तेली	नेपाली	छेत्तेली	नेपाली
निकोनु	असल	तकनु	खराब
खुमबाम	बलियो	पापी	पापी
लगर	पुरानो	जाल्या	चलाख

४.४.२ सङ्ख्यावाचक विशेषण

संख्यावाचक विशेषणले नामको निश्चित वा अनिश्चित संख्याको विशेषतालाई बुझाउछ। संख्यावाचक विशेषण छेत्तेली भाषामा निश्चित र अनिश्चित गरी दुई प्रकारका रहेका छन्।

(क) निश्चित सङ्ख्यावाचक विशेषण

छेत्तेली	नेपाली
चो	एक
निस्सु	दुई
सुम्बा	तिन
रिवा	चार
नौवा	पाँच

(ख) अनिश्चित संख्यावाचक विशेषण

छेत्तेली	नेपाली
हेताड	धेरै
नुम्मा	थोरै, कम
पाहाड	सबै
नुम्मानुम्मा	अलिकति

इङ्के केही

४.४.३ परिमाणवाचक विशेषण

परिमाणवाचक विशेषणले कुनै पनि वस्तुको यति, उति भन्ने परिमाण वा मात्रा बुझाउँछ । छेत्तेली भाषाको परिमाणवाचक विशेषण पनि अनिश्चितवाचक विशेषण जस्तै हुन्छ, जस्तै :

छेत्तेली	नेपाली
हेताड	धेरै
नुम्मा	थोरै
पाहाड	सबै
नुम्मानुम्मा	अलिकति
इङ्के	केही

४.४.४ सार्वनामिक विशेषण

सर्वनामले नै विशेषणको कार्य गर्ने विशेषण सार्वनामिक विशेषण हो । छेत्तेली भाषामा यस्ता विशेषण नामिक पदको अगाडि आउँछन् । यी निम्नानुसार छन् :

(क) दर्शकवाचक विशेषण

नामको अगाडि आई विशेषणको काम गर्ने दर्शकवाचक सर्वनाम हुन् ।

छेत्तेली	नेपाली
याँ	यो
याँनी	यी
आँचे	यही
छिनी	ती, तिनी
आछि	त्यो

(ख) सम्बन्धवाचक विशेषण

नामका अगाडि आई विशेषणको कार्य गर्ने गरी प्रयोग गरिएको सार्वनामिक विशेषण नै सम्बन्धवाचक विशेषण हुन्, जस्तै :

छेत्तेली	नेपाली	छेत्तेली	नेपाली
गुची	जो	गुचिगुचिको	जोजो
आइनु	जे	आइनुआइनु	जेजे
गुचिगुचिको	जोसुकै, जेसुकै	गिलिम्नु	जति, जस्तो, जत्रो

(ग) प्रश्नवाचक विशेषण

छेत्तेली	नेपाली	छेत्तेली	नेपाली
गुची	को	गुचिगुचिको	कोको
आइनु	के, कस्ता	आइनुआइनु	केके
इङ्के	केही	आइको	कस्तो
गिल्नु	कत्रो, कति	गुचिकोनु	कोही

यसरी विशेषणले नामिक पदहरूको विशेषता जनाउछ । छेत्तेली भाषाका विशेषणहरू आफ्नै मौलिक प्रकारका छन् । केही विशेषण भने अन्य भाषा नेपाली, डोटेली भाषाबाट पनि प्रभाव ग्रहण गरेको देखिन्छ ।

४.५ क्रिया

वाक्यमा प्रयोग हुँदा कुनै पनि कार्य, अवस्था, स्थिति, घटना र प्रक्रिया बुझाउने पदलाई क्रिया भनिन्छ । वाक्यमा विधेय भएर आई घटना, कार्यव्यापार, स्थिति वा अवस्था बुझाउने शब्दलाई क्रिया भनिन्छ (शर्मा, २०७१: १३६) । यसले वाक्यमा कर्ताले गरेको कामको बोध गराउँछ । वाक्यमा भएका शब्दमध्ये जुन शब्दमा वाच्य, भाव, काल र पक्षको भेद जनाउने प्रत्यय जोडिन्छ, त्यसै शब्दलाई क्रिया भनिन्छ (पोखरेल, २०५६: ६०) । छेत्तेली भाषामा क्रिया शब्दलाई बुझाउन छुट्टै शब्दको प्रयोग गरिएको छैन । यसले केही हुनु, गर्नु आदि काम अर्थात व्यापार बुझाएर कुरा पुरा गर्दछ । वाक्यलाई पुरा गर्ने भएकाले यसलाई समापिका क्रिया पनि भनिन्छ, जस्तै:

छेत्तेली	नेपाली
आत्ता ओल्मी ।	दिदी आइन् ।
राम माम जानाबुनु ।	राम भात खान्छ ।
हरिनु भाउगु किताब बिहानु बिनाबुनु ।	हरिले भाइलाई किताब दियो ।

माथि उदाहरणमा आएका ओल्मी, जानाबुनु, बिनाबुनु जस्ता क्रियाले वाक्यमा कार्यव्यापार गरी वाक्यलाई टुङ्ग्याएको छ ।

क्रिया वाक्यको महत्त्वपूर्ण एकाइ हो । भाषावैज्ञानिकहरूले क्रियालाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ र तिनका प्रकार पनि फरकफरक छन् । छेत्तेली भाषाको क्रियालाई निम्नलिखित आधारमा वर्गीकरण गरिन्छ :

आधार	प्रकार	स्पष्टता
कर्मकता	अकर्मक	कर्म नचाहिने
	सकर्मक	कर्म चाहिने
समापकता	समापिका	वाक्य टुङ्ग्याउने
	असमापिका	वाक्य नटुङ्ग्याउने
अर्थप्रधानता	मुख्य क्रिया	अर्थ प्रधान हुने
	सहायक क्रिया	अर्थ सहायक हुने

४.५.१ कर्मकताका आधार

वाक्यमा प्रमुख कारक तत्त्वका रूपमा रहने क्रियालाई कर्मकताका आधारमा छेत्तेली भाषामा सकर्मक र अकर्मक गरी मुख्य दुई प्रकारमा वर्गीकरण गरिन्छ ।

(क) अकर्मक क्रिया

वाक्यलाई पूर्ण गराउन कर्म नलिने क्रिया अकर्मक क्रिया हो । जुन क्रियाको अघि कर्म नहुँदा पनि कार्यव्यापार हुन्छ । यसको फल र व्यापार दुबै कर्तामा रहन्छ, जस्तै :

छेत्तेली	नेपाली
पोसेम्बा गानी ।	केटो मच्यो ।
हरि इप्फानु ।	हरि निदायो ।
राम देनाबुनु ।	राम जान्छ ।

माथिका उदाहरणमा आएका वाक्यमा क्रियाको अघि कर्म आएको छैन । त्यसैले यी अकर्मक क्रिया हुन् ।

(ख) सकर्मक क्रिया

वाक्यलाई पूर्ण गराउन कर्म लिने क्रियालाई सकर्मक क्रिया भनिन्छ । छेत्तेली भाषाको सकर्मक क्रियामा कर्ता र कर्म अनिवार्य रूपमा आउँछन्, जस्तै :

छेत्तेली

नेपाली

जी गम्ना देनाबुनु ।

म घर जान्छु ।

श्यामने माम जानी ।

श्यामले भात खायो ।

सीतानु मिछिगु टाहानु ।

सीताले बहिनीलाई कुटिन ।

माथिका उदाहरणमा आएका वाक्यमा क्रियाव्यापार हुँदा गम्ना, माम र मिछिगु जस्ता कर्म रूप आएकाले यी वाक्य सकर्मक क्रिया भएका हुन् ।

सकर्मक क्रिया पनि दुई किसिमका हुन्छन् एककर्मक र द्विकर्मक ।

(अ) एककर्मक क्रिया

एउटामात्र कर्म लिने क्रिया एककर्मक क्रिया हो, जस्तै :

छेत्तेली

नेपाली

रामगु माम जानी ।

रामले भात खायो ।

रीता विद्यालय देनी ।

रीता विद्यालय गई ।

माथिका उदाहरणमा आएका वाक्यमा क्रियाका अगाडि एउटा एउटा मात्र कर्म आएकाले यी एककर्मक क्रिया हुन् ।

(आ) द्विकर्मक क्रिया

दुईटा कर्म लिने क्रिया द्विकर्मक क्रिया हो, जस्तै :

छेत्तेली

नेपाली

जिग रामगु किताब बिथ ।

मैले रामलाई किताब दिएँ ।

हरिले सर्पगु लौडाले ठाम्नाबु ।

हरिले सर्पलाई लाठीले हान्यो ।

माथि उदाहरणमा आएका वाक्यमा क्रियाका अगाडि दुईदुईवटा कर्म आएकाले यी द्विकर्मक क्रिया हुन् ।

यसरी माथि आएका एककर्मक र द्विकर्मक क्रियामा क्रियाको अघि कर्म आएकाले यी सकर्मक क्रिया हुन् ।

४.५.२ सामापकताको आधार

छेत्तेली भाषामा क्रियालाई सामापकताको आधारमा समापिका र असमापिका गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

(क) समापिका क्रिया

वाक्यलाई पुरा गर्ने वा समापन गर्ने क्रिया समापिका क्रिया हो । यसका लागि वाक्यलाई टुङ्ग्याउन अन्य धातु, पद, क्रिया आदिको आवश्यकता पर्दैन । यो आफैमा पूर्ण हुन्छ र वाक्यलाई समापन गर्ने क्षमता राख्दछ, जस्तै :

छेत्तेली

नेपाली

हरि गम्ना देनी ।

हरि घर गयो ।

राम माम जानाबुनु ।

राम भात खान्छ ।

माथि उदाहरणमा आएका देनी र जानाबुनु ले वाक्यलाई समापन गरेका छन् । त्यसैले यी क्रियाहरू समापिका क्रिया हुन् ।

(ख) असमापिका क्रिया

वाक्यलाई पुरा गर्न वा समापन गर्न नसक्ने क्रियालाई असमापिका क्रिया भनिन्छ । यसका निम्ति वाक्यलाई टुङ्ग्याउन अन्य धातु, पद, क्रिया आदिको आवश्यकता पर्दछ । यसले रूपायन नहुने अव्यय वर्गको प्रतिनिधित्व पनि गर्दछ, जस्तै :

छेत्तेली

नेपाली

राम निजाम थुहुँ रे भोइयो ।

राम भूत देखेर डरायो ।

रीता माम जाहाँ थुनाबु खुसी नुहु ।

रीता भात खान पाएकाले खुसी भई ।

माथि उदाहरणमा आएको थुहुँ र थुनाबु ले वाक्यलाई समापन गर्न सकेका छैनन् त्यसका निम्ति भोइयो र नुहु क्रिया आएकाले ती क्रियाहरू असमापिका क्रिया हुन् ।

४.५.३ अर्थप्रधानताका आधार

अर्थप्रधानताका आधारमा छेत्तेली भाषामा क्रियालाई मुख्य र सहायक गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गरिन्छ ।

(क) मुख्य क्रिया

अर्थका दृष्टिले प्रधान हुने क्रिया मुख्य क्रिया हो, जस्तै :

छेत्तेली

नेपाली

हरिने माम जानाबु निच्ची ।

हरिले भात खाएको थियो ।

गीता गम्ना देनाबु निच्ची ।

गीता घर गएकी थिइन ।

(ख) सहायक क्रिया

अर्थको प्रधानता नहुने तर मुख्य क्रियालाई पूर्ण तुल्याउने क्रिया सहायक क्रिया हो । यो क्रियाको अन्तमा आउँछ, जस्तै :

छेत्तेली

हरि गम्ना देनाबु निच्ची ।

नेपाली

हरि घर जाँदै थियो ।

यसरी क्रिया वाक्यको महत्त्वपूर्ण एकाइ हो । छेत्तेली भाषाको क्रिया आफ्नै मौलिक प्रकारको रहेको छ । यस भाषामा समापिका, अर्थप्रधानता र कर्मकताका आधारमा जस्ता सबै प्रकारका क्रियाको प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

४.६ क्रियाविशेषण

मुख्यतः क्रियाको विशेषता जानाउने विशेषणलाई क्रियाविशेषण भनिन्छ । यसलाई क्रियायोगी पनि भनिन्छ । क्रिया, विशेषण, क्रियाविशेषण तथा वाक्यको पनि विशेषता बताउने वा तिनका अर्थमा केही थप्ने शब्दलाई क्रियाविशेषण भनिन्छ (शर्मा, २०७१: १५३) । क्रियाविशेषण अव्यय वर्गको शब्द भएकाले यसको रूपायन गरिँदैन र यसको रूपमा पनि परिवर्तन हुँदैन । क्रियाविशेषणहरू विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । वाक्यमा क्रियाविशेषणले समय, स्थान, दिशा, परिवेश, रीति, परिणाम, कारण आदि जनाउने हुनाले छेत्तेली भाषामा क्रियाविशेषणका प्रकारहरू निम्नानुसार छन् :

४.६.१ समयवाचक क्रियाविशेषण

क्रियापदको काम भएको समयलाई बुझाउने क्रियाविशेषणलाई समयवाचक क्रियाविशेषण भनिन्छ । छेत्तेली भाषाका समयवाचक क्रियाविशेषण कहिले ? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा आउँछन्, जस्तै :

छेत्तेली	नेपाली	छेत्तेली	नेपाली
स्याडो	भोली	माखर	बिहान
मुन्थी	हिजो	निच्ची	पर्सि
मान साल	पोहर साल	नुडखै	अहिले

४.६.२ स्थानवाचक क्रियाविशेषण

क्रियापदको काम भएको स्थान वा परिवेशलाई बुझाउने क्रियाविशेषणलाई स्थानवाचक क्रियाविशेषण भनिन्छ । छेत्तेली भाषामा यो कहाँ ? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा आउँछ, जस्तै :

छेत्तेली	नेपाली	छेत्तेली	नेपाली
योल	तल	थन	माथि
जोल	पर	बारा	वर
आँचे	यहाँ	गुचिनु	जहाँ
ओदाब	वारि	जोदाब	पारि

४.६.३ परिमाणात्मक क्रियाविशेषण

क्रियापदको कार्यको परिमाण वा मात्रा बुझाउने क्रियाविशेषणलाई परिमाणात्मक क्रियाविशेषण भनिन्छ । छेत्तेली भाषामा यो कति ? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा आउछ, जस्तै :

छेत्तेली	नेपाली
हेताड	धेरै
नुम्मा	थोरै
गुचि	कति

यसरी क्रियाको विशेषता जनाउन आउने विशेषण क्रियाविशेषण हो । छेत्तेली भाषाका क्रियाविशेषणहरू आफ्नै मौलिक प्रकारका छन् । यसले वाक्यमा आउने क्रियाको विशेषतालाई जनाउँछ ।

४.७ नामयोगी

नामयोगी पनि एक प्रकारको अव्यय हो । यसले नामिक पद र क्रियाको बीच सम्बन्ध गराउने भएकाले यसलाई सम्बन्धवाचक अव्यय पनि भनिन्छ । नामिक शब्द वा पदसमूहका (नाम, सर्वनाम, विशेषण) पछाडि जोडिएर अन्य नाम, क्रिया आदिसँग सम्बन्ध गराउने शब्दलाई नामयोगी भनिन्छ (शर्मा, २०७१: १५६) । छेत्तेली भाषामा पनि नामयोगी शब्दहरू प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस भाषामा प्रयोग गरिएका नामयोगीहरू नामिक पदसँग जोडिएर र नजोडिएर आए पनि क्रियासँग सम्बन्ध स्थापित गराउँछन्, जस्तै :

छेत्तेली	नेपाली
हरिनु गम्ना खोला जेदाब नुहु ।	हरिको घर खोलापारि छ ।
जी गम्ना थन देनी ।	म घरमाथि गएँ ।
छिनी रिवा वर्षलाड् याँनी बुगाँ ।	ऊ चार वर्षसम्म यही बस्छ ।

माथि उदाहरणमा आएका जेदाब, थन, लाड जस्ता शब्दले शब्दका पछि आएर वाक्यमा क्रियासँग सम्बन्ध गाँस्ने कार्य गरेको छ ।

छेत्तेली भाषाका नामयोगीहरू निम्नानुसार छन् :

४.७.१ समयवाचक नामयोगी

छेत्तेली	नेपाली
पिलाड	पछि
लगर	अघि
लगरै	पहिले

४.७.२ स्थानवाचक नामयोगी

छेत्तेली	नेपाली	छेत्तेली	नेपाली
बारा	वर	जोल	पर
थन	माथि	योल	तल
जेदाब	पारि	आदाब	वारि
याँनी	नजिक	लाड	पट्टि
गाना	कहाँ	आँचेनु	सामु, सामुन्ने

४.७.३ दिशावाचक नामयोगी

छेत्तेली	नेपाली
लाड	तिर, पट्टि, तर्फ
आचेनु	सामुन्ने

यसरी नामिक पदसँग आई नाम, क्रिया आदिको सम्बन्ध स्थापित गराउने नामयोगी छेत्तेली भाषामा आफ्नै मौलिक किसिमका छन् । यिनीहरूले नामिक शब्दका पछि आएर क्रियासँग सम्बन्ध स्थापित गरेको देखिन्छ । यसर्थ यस भाषामा पनि नामयोगीको स्पष्ट प्रयोग भएको देखिन्छ ।

४.८ संयोजक

संयोजक एक प्रकारको अव्यय हो । यसले जोड्ने काम गर्ने भएकाले यसलाई योजक पनि भनिन्छ । वाक्यमा शब्द, पदसमूह र उपवाक्य एकाइहरूलाई जोड्ने शब्दलाई संयोजक

भनिन्छ (शर्मा, २०७१: १५८) । यसले वाक्यका एकाइहरूलाई जोडेर तिनको समुच्चय तयार पार्छ । कथ्य भाषाका रूपमा रहेको छेत्तेली भाषामा संयोजकको व्यवस्थित प्रयोग गरिएको पाइँदैन । यसका केही संयोजक आफ्नै भाषाका भए पनि वाक्यात्मक एकाइहरूलाई जोड्न डोटेली तथा नेपाली भाषाका जस्तै संयोजकको पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ, जस्तै :

छेत्तेली

जी देहाड र छिनी पिपिलाड मदेनु ।

छिनी नुहु कि मुनी ।

नेपाली

म जान्छु र तिमी पछिपछि नआऊ ।

तिम्रो हो कि होइन ।

माथि उदाहरणमा आएका र र कि ले उपवाक्य तथा शब्दलाई जोड्ने कार्य गरेका छन् ।

दुई वा दुईभन्दा बढी शब्द, पदावली, उपवाक्यलाई जोड्ने संयोजकका सापेक्ष र निरपेक्ष गरी दुई भेद छन् ।

४.८.१ सापेक्ष संयोजक

सापेक्ष संयोजक त्यो हो जसले प्रधान उपवाक्य र अधीन उपवाक्यलाई जोडेर मिश्रवाक्य बनाउँछ, जस्तै :

छेत्तेली

गुचीनु चोर नुहु, छिनीनु स्वर खुम नुहु ।

जब माखर नुहु, तब प्यानी बोल्योहा ।

नेपाली

जो चोर छ, उसकै स्वर ठूलो हुन्छ ।

जब बिहान हुन्छ, तब भाले बास्छ ।

माथि उदाहरणमा आएका गुचीनु, छिनीनु र जब, तब जस्ता शब्दले वाक्यलाई जोड्ने कार्य गरेकाले ती सापेक्ष संयोजक हुन् । यस्ता अन्य शब्दहरू जुन, यदि, यद्यपि, जसरी, तसरी, जहाँ, त्यहाँ, भने, भनेदेखि आदि हुन् ।

४.८.२ निरपेक्ष संयोजक

निरपेक्ष संयोजकले शब्दहरूलाई जोड्ने वा स्वतन्त्र उपवाक्यलाई जोडेर संयुक्त वाक्य बनाउने कार्य गर्दछ, जस्तै :

छेत्तेली

जिग स्याउ र आँप जानी ।

छिनी देनी तर गीता मदेनी ।

विजय गम्ना वा होटेलबिलानी बंगा ।

नेपाली

मैले स्याउ र आँप खाएँ ।

तिमी गयौ तर गीता गइन ।

विजय घर वा होटेलमा बस्छ ।

हरि रूह किनभने रामनु छिनीगु टाहा ।

हरि रुन्छ किनभने रामले उसलाई पिट्छ ।

माथि उदाहरणमा आएका र, तर, वा, किनभने जस्ता शब्दले शब्द, उपवाक्य जोड्ने कार्य गरेकाले ती निरपेक्ष संयोजक हुन । अन्य निरपेक्ष संयोजक तथापि, परन्तु, किन्तु, अनि, पनि, या, कि, किवां, अथवा, समेत, तथा आदि हुन् ।

यसरी संयोजकले वाक्य, पद, पदावली आदिलाई जोड्ने कार्य गर्दछ । छेत्तेली भाषामा स्पष्टरूपमा संयोजकको प्रयोग गरेको पाइँदैन तथापि यस भाषाका आफ्नै संयोजक पनि छन् । यस भाषामा विशेषतः संयोजकका निमित्त डोटेली तथा नेपाली भाषाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

४.९ विस्मयादिबोधक

मानवीय मनका आश्चर्य, खुसी, दुःख, प्रशंसा, घृणा आदि विभिन्न मनोभाव प्रकट गर्ने शब्दलाई विस्मयादिबोधक भनिन्छ । मनका आकस्मिक भाव, दशा वा वृत्ति बुझाउने शब्दलाई विस्मयादिबोधक भन्दछन (शर्मा, २०७१: १६०) । यो पनि एक प्रकारको अव्यय हो । प्रायः वाक्यको सुरुमा आउने विस्मयादिबोधकमा विस्मयादिबोधक चिह्न (!) को प्रयोग गरिन्छ, जस्तै :

छेत्तेली

नेपाली

ओज्या ! गुची खुम गम्ना ।

आम्मै ! कति ठूलो घर ।

छि ! गिलीम्नु फोहर ।

छि ! कस्तो फोहर ।

माथि उदाहरणमा आएका ओज्या !, र छि ! को प्रयोगले छेत्तेली भाषामा पनि विस्मयादिबोधकको प्रयोग हुन्छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

४.१० निपात

आफ्नो खास अर्थ नहुने तर वाक्यमा विभिन्न धारणा, अनुभूति र अभिव्यक्तिलाई सहज ढङ्गले प्रकट गर्न सहयोग पुऱ्याउने तथा बल पुऱ्याउने र भिन्नता ल्याउन सक्ने अव्यय शब्दलाई निपात भनिन्छ । वाक्यमा प्रयुक्त निकटवर्ती शब्द वा वाक्यका अर्थलाई नै द्योतन गर्ने अव्यय शब्द निपात हुन् (अधिकारी, २०५८: ६९) । छेत्तेली भाषामा पनि यस प्रकारका निपातको प्रयोग गरेको पाइन्छ । यसले वाक्यमा आश्रितका रूपमा प्रयुक्त भई वाक्यात्मक धारणा द्योतन गर्छ, जस्तै :

छेत्तेली

नेपाली

जी त गम्ना देहानु ।

म त घर जान्छु ।

छिनी गम्ना देनाबुनु रे ।

ऊ घर गयो रे ।

छिड् नि नाउं आइनु ? तपाईंको नाम के हो ?

माथि उदाहरणमा आएका वाक्यमा प्रयोग भएका त , रे र नि शब्दले छेतेली भाषामा निपातको प्रयोग छ भन्ने प्रस्ट हुन्छ ।

४.११ निष्कर्ष

छेतेली भाषाका शब्दवर्गहरूको अध्ययन गर्दा निम्नलिखित तथ्यहरू प्रष्ट हुन्छन् ।

क) छेतेली भाषाका नामहरू आफ्नै मौलिक प्रकारका छन् । यस भाषाका ठाउँ जनाउने केही नाम शब्दमा ठाउँको विशेषताका आधारमा नाम राखिएको छ ।

ख) यस भाषाका सर्वनाम आफ्नै मौलिक प्रकारका छन् । यसमा जी, छिती, छुड, छ्या, याँ, गुचीको, इड्के जस्ता सर्वनामको प्रयोग गरिएको छ ।

ग) यस भाषामा विशेषणको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस भाषामा संख्यावाचक विशेषणका निम्ति निश्चित संख्या चो, निस्सु, सुम्बा, रिवा र नौवा मात्र छन् ।

घ) यस भाषामा क्रियाको प्रयोग व्यवस्थित र आफ्नै मौलिक किसिमको छ । यस भाषाको क्रियामा लिङ्गभेद गरेको पाइँदैन ।

ङ) यस भाषामा क्रियाविशेषण, नामयोगी, संयोजक, विस्मयवाचक र निपातको प्रयोग व्यवस्थित नै देखिन्छ ।

पाँचौं परिच्छेद

छेत्तेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटि

५.१ परिचय

वाक्यात्मक संरचनामा शब्दहरूबाट स्पष्ट हुने सम्बन्ध नै व्याकरणात्मक कोटि हो । वाक्यात्मक संरचनामा प्रयुक्त पदअन्तर्गत आएका कोशीय कोटिबाहेकका भाषिक रूप (रूपायक प्रत्यय) ले सङ्केत गर्ने लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, कारक, काल, पक्ष, भाव, वाच्य व्याकरणात्मक कोटि हुन् (गौतम, २०७०: १८८) । व्याकरणात्मक कोटिका सङ्केतक रूपहरूको संयोजन पछि मात्र कोशीय शब्द वाक्यमा प्रयोगयोग्य बन्दछ । यस परिच्छेदमा छेत्तेली भाषामा प्रयुक्त व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ लिङ्ग

लिङ्ग पुरुष वा स्त्री जातिको बोध गराउने व्याकरणात्मक कोटि हो । यसले नाम पदको भाले वा पोथीलाई जनाउँछ (गौतम, २०७०: १८८) । यसले मानव तथा मानवेतर सजीव प्राणीको लिङ्ग बोध गराउँछ । छेत्तेली भाषा प्राकृतिक लिङ्ग व्याकरणमा रूपायन प्रत्यय र सङ्गतिको अभाव रहेको छ । त्यसैले जातीय लिङ्गबोधक शब्दद्वारा नै भाषिक लिङ्ग बोध हुन्छ, जस्तै :

छेत्तेली	नेपाली	छेत्तेली	नेपाली
आम्मा	आमा	बा	बाबा
करौ	बाजे	आम्बु	बजै
आदा	दादा	आत्ता	दिदी

यस भाषामा रूपायन प्रत्यय र लिङ्गगत सङ्गतिको व्याकरणीय लिङ्ग व्यवस्था छैन, जस्तै:

छेत्तेली	नेपाली
आदा ओल्मी ।	दाइ आयो ।
आत्ता ओल्मी ।	दिदी आई ।

माथि उदाहरणमा आएका आदा, आत्ता नाम पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग हुन् तर क्रिया ओल्मी र ओल्मीमा कुनै लिङ्गगत भेद देखिँदैन ।

छेत्तेली भाषामा नाममा मात्र पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गको व्यवस्था हुन्छ भने विशेषण तथा क्रियामा त्यस्तो भेद पाइँदैन, जस्तै :

	पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	शब्दवर्ग	
	नेपाली	छेतेली	नेपाली	
छेतेली	केटो	बेम्बे	केटी	नाम
पोसेम्बो	कालो	कुम	काली	विशेषण
कुम	आयो	ओल्मी	आई	क्रिया
ओल्मी	खान्छ	जानाबुनु	खान्छिन्	क्रिया
जानाबुनु				

माथि उदाहरणमा आएका नाम बाहेकका शब्दहरूमा कुनै परिवर्तन छैन । त्यसैले यसको विशेषण र क्रियामा लिङ्गभेद हुँदैन । यसरी स्पष्टरूपमा के भन्न सकिन्छ भने छेतेली भाषा प्राकृतिक लिङ्ग व्यवस्था भएको भाषा हो ।

५.३ वचन

वचन सङ्ख्यासित सम्बन्धित व्याकरणात्मक धारा हो । यसले एक वा अनेक पदार्थ बुझाउँछ । वाक्यमा नामको एक वा अनेक सङ्ख्याअनुसार सबै विकारी नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियापदमा देखिने प्रत्यय वा संरचनाको भेदलाई वचन भनिन्छ (पोखरेल, २०५६: ९६) । नेपाली भाषामा नामिक पदहरूमा **हरू** र **आ** प्रत्यय थपेर बहुवचन बनाइन्छ भने छेतेली भाषामा वचनको प्रयोग भएको पाइँदैन, जस्तै :

शब्दवर्ग	एकवचन रूप	बहुवचन रूप
गम्ना (नाम)	गम्ना	Φ
आदा (नाम)	आदा	Φ
छिनी (सर्वनाम)	छिनी	Φ
कुम (विशेषण)	कुम	Φ
खुम (विशेषण)	खुम	Φ
बुंगा (क्रिया)	बुंगा	Φ
जानाबुनु (क्रिया)	जानाबुनु	Φ

माथि उदाहरणमा आएका नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियाको एकवचन र बहुवचनको सङ्केतिक रूपमा शून्य रूप (Φ) रहेको छ । यसले के बुझाउँछ भने छेतेली भाषामा बहुवचनको प्रयोग हुँदैन । यसको एकवचन र बहुवचनको रूपलाई अवस्था, प्रसङ्ग वा प्रयोगका आधारमा बुझ्नुपर्ने हुन्छ, जस्तै :

छेत्तेली

नेपाली

पोसेम्बा गम्ना देनाबुनु ।

केटो घर जान्छ ।

पोसेम्बा गम्ना देनाबुनु ।

केटाहरू घर जान्छन् ।

माथि उदाहरणमा घटना वा अवस्था हेरेर एकवचन र बहुवचन बुझिएको छ । यसरी छेत्तेली भाषामा बहुवचनको प्रयोग गरिएको देखिँदैन ।

५.४ पुरुष

पुरुषले भाषिक प्रयोगमा संलग्न भएका सहभागीहरूको प्रक्रियालाई जनाउँछ । यो सर्वनामसित सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटि हो । कुनै कुरो बोलेका बेलामा बोलचालका सहभागीहरूको परिस्थितिगत प्रकृति व्यक्त गर्ने व्याकरणिक कोटिलाई पुरुष भन्ने चलन छ (पोखरेल, २०५६: १०२) । यसर्थ निर्धारण वक्ता, श्रोतका अतिरिक्त अन्य व्यक्ति वा वस्तुको आधारमा गरिन्छ । यसरी वक्तालाई प्रथम पुरुष, श्रोतालाई द्वितीय पुरुष र अन्यलाई तृतीय पुरुष भनिन्छ । भाषा व्यवस्थाअनुसार पुरुषको व्यवस्था पनि आ-आफ्नै प्रकारको हुन्छ । छेत्तेली भाषामा पनि पुरुषको व्यवस्था रहेको देखिन्छ, जस्तै :

छेत्तेली

नेपाली

जी माम जानाबुनु ।

म भात खान्छु ।

छिनी माम जा ।

तँ भात खा ।

याँ माम जानाबुनु ।

यो भात खान्छ ।

माथिका उदाहरण आएका जी, छिनी, याँ जस्ता पुरुषवाचक शब्दले छेत्तेली भाषामा पुरुष व्यवस्था स्पष्ट रूपमा रहेको पुष्टि हुन्छ ।

छेत्तेली भाषामा पुरुष सङ्केतक रूपहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

क) प्रथम पुरुष

जी (म, हामी)

ख) द्वितीय पुरुष

छिनी (तँ), छुड (तपाईं)

ग) तृतीय पुरुष

याँ (यो), आछि (त्यो), छिनी (ऊ, तिनी)

यसरी छेत्तेली भाषामा तीनवटा पुरुषको व्यवस्था रहेको देखिन्छ । यसमा जी शब्दले म र हामी प्रथम पुरुष र छिनी शब्दले द्वितीय पुरुषका तँ र तृतीय पुरुषका ऊ, तिनी जस्ता शब्दलाई पनि जनाएको छ । त्यसैले यस भाषाका पुरुष विशेष मौलिक प्रकारका छन् ।

५.५ आदर

नाम र सर्वनामले जनाउने सम्मानको सङ्केतलाई आदर भनिन्छ । कुनै व्यक्तिलाई गरिने सम्मान वा सत्कारको भाव आदर हो । सर्वनाम तथा क्रियासित सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटि आदर हो (गौतम, २०७०: २०१) । कथ्य परम्परा रहेको छेत्तेली भाषामा पनि आदरको व्यवस्था रहेको छ । सामाजिक मानमर्यादाअनुसार आदर सम्मान गरिनु हाम्रो परम्परा हो । यही परम्पराअनुसार छेत्तेली भाषामा पनि आदर गरिन्छ, जस्तै :

छेत्तेली	नेपाली
छिनी गम्ना ।	तेरो घर ।
छुड गम्ना ।	तपाईंको घर ।
आम्मा गम्ना देख्थ ।	आमा घर जानुहुन्छ ।

छेत्तेली भाषामा आदर द्वितीय पुरुष सर्वनाम तथा क्रियावाट सङ्केतित हुन्छन् । छेत्तेली भाषामा आदरका दुइटा मात्र रहेका छन्, जस्तै :

निम्न आदर	उच्च आदर	
छिनी (तँ, तिमी)	छ्या/छुड (तपाईं)	सर्वनाम
तिला (हिँड्छ)	तिल्य (हिँड्नुहुन्छ)	क्रिया
ओल्ची (आउँछ)	ओल्य (आउनुहुन्छ)	क्रिया

यसरी छेत्तेली भाषामा पनि अन्य भाषा जस्तै आदर व्यवस्था रहेको देखिन्छ तर यस भाषामा दुइटा मात्र आदरको व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

५.६ कारक

कारक नाम र सर्वनामसित सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटि हो । क्रियापदसित सोभो सम्बन्ध राख्ने नामिक पद (नाम, सर्वनाम र विशेषण) लाई कारक भनिन्छ । यसले वाक्यमा नामिक शब्दको प्रकार्य वा प्रतिफलन (कर्ता, कर्म आदि) लाई जनाउँछ (शर्मा, २०७१: ४०८) । वाक्यमा क्रियाको कार्य सिद्धिका निमित्त नाम, सर्वनाम र विशेषणले कारकीय भूमिका निर्वहन गर्दछन् । यसरी वाक्यमा आउने नामिक पदहरूसँग क्रियापदको कार्यगत सम्बन्ध हुनु नै कारक हो । लोपोन्मुख भाषा छेत्तेली भाषामा पनि कारकीय व्यवस्था रहेको छ, जस्तै :

छेत्तेली

नेपाली

क) पोसेम्बा तिला ।

केटो हिँड्छ ।

ख) जी गञ्जरलाड् ओल्मी ।

म घाजिरबाट आएँ ।

ग) जिग गम्नाविलानी छ्याल नुहु ।

मेरो घरमा भेडा छन् ।

माथि उदाहरणमा आएका क) को मुक्त पोसेम्बा रूप, ख) को गञ्जर र ग) को गम्नाले वाक्यमा कारकीय भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

भाषावैज्ञानिकहरूले कारकलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् । छेत्तेली भाषामा निम्न आधारमा वर्गीकरण गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

१. रूपविन्यासका आधारमा कारक

कारकलाई रूपविन्यासका आधारमा सरल र तिर्यक् गरी दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ । नामिक पदमा रूपविन्यास नहुने कारक सरल कारक हो भने नामिक पदमा रूपविन्यास हुने कारक तिर्यक् कारक हो, जस्तै :

सरल कारक	विभक्ति	तिर्यक् कारक	
हरि	गु	हरिगु (हरिलाई)	नाम
आम्मा	नु	आम्मानु (आमाले)	
गम्ना	बिलानी	गम्नाविलानी (घरमा)	
छिनी	गु	छिनीगु (तिमीलाई)	सर्वनाम
आछि	नु	आछिनु (उसले)	
छुड	लाड	छुडलाड (तपाईंबाट)	

माथि उदाहरणमा सरल कारक र तिर्यक् कारकको रूप नाम र सर्वनाममा राखेर देखाइएको छ । छेत्तेली भाषामा सरल कारकमा नु, लाड्, बिलानी, गु जस्ता विभक्ति शब्दहरू लागेर तिर्यक् कारक बनेका छन् ।

२. प्रकार्यात्मक आधारमा कारक

छेत्तेली भाषामा कारकका प्रकार्यात्मक आधारमा निम्नलिखित प्रकार रहेका छन् :

(क) कर्ता कारक

कर्ता कारकले वाक्यमा क्रियाको कार्यसम्पादन गर्दछ । क्रियापदको कार्यव्यापार सम्पन्न गर्ने गरी आएको नाम र सर्वनामलाई कर्ता कारक भनिन्छ, जस्तै :

छेत्तेली

नेपाली

राम ओल्मीनु ।

राम आउँछ ।

श्यामनु माम जानी ।

श्यामले भात खायो ।

माथिका वाक्यमा आएका कर्ता राम र श्यामनु शब्दले आउने र खाने काम गरेका छन् त्यसैले यी कर्ता कारक हुन् ।

(ख) कर्म कारक

कर्म कारकले वाक्यमा क्रियाव्यापार हुँदा फल प्राप्त गर्ने नामिक रूपलाई जनाउँछ । वाक्यमा कर्ताले सम्पन्न गरेको कामको पहिलो असर पर्ने पदलाई कर्म कारक भनिन्छ, जस्तै:

छेत्तेली

नेपाली

जी गम्ना देनाबुनु ।

म घर जान्छु ।

हरि रामगु टाहा ।

हरि रामलाई कुट्छ ।

राम जीगु बोलायौँहा ।

राम मलाई बोलाउँछ ।

माथिका वाक्यमा आएका गम्ना, रामगु र जीगु शब्दले कामको असर भोगेकाले यी कर्म कारक हुन् ।

(ग) करण कारक

करण कारकले वाक्यमा क्रियाव्यापार हुँदा साधनका रूपमा काम गर्ने नामिक रूपलाई जनाउँछ, जस्तै :

छेत्तेली

नेपाली

हरि लौडानु ठाम्नावु ।

हरि लट्ठीले हिकार्छ ।

विजय खगनु कपफा ।

विजय आँसीले काट्छ ।

खुट्टानु तिला ।

खुट्टाले हिँड ।

माथिका वाक्यमा आएका लौडानु, खगनु र खुट्टानु शब्दले कामको साधनको कार्य गरेकाले यी करण कारक हुन् ।

(घ) सम्प्रदान कारक

सम्प्रदान कारकले वाक्यमा जसका लागि काम गरिन्छ वा कसैले केही प्राप्त गर्ने लक्ष्य वा प्रयोजनलाई जनाउँछ, जस्तै :

छेत्तेली

नेपाली

रामनु छिनीगु माम विथ ।

रामले तिमिलाई भात दियो ।

जिगु मिछिनागु मिठाइ ठिसानु ।

मैले बहिनीलाई मिठाइ किनिदिउँ ।

माथि वाक्यमा आएका छिनीगु र मिछिनागु शब्दले केही चिज प्राप्त गरेका छन् त्यसैले यी सम्प्रदान कारक हुन् ।

(ड) अपादान कारक

अपादान कारकले वाक्यमा क्रियाको विश्लेष र अवधि बुझाउने नामिक रूपलाई जनाउँछ । यसले क्रियापदले बुझाउने कार्य सम्पन्न हुँदा कुनै वस्तु छुट्टिने ठाउँ र सुरु हुने समयको द्योतन गर्दछ, जस्तै :

छेत्तेली

नेपाली

राम गम्नालाड ओल्मी ।

राम घरबाट आयो ।

पखिरोलाड पल्लो खस्योहा ।

छानाबाट सिलेट खस्यो ।

माथि वाक्यमा आएका गम्नालाड र पखिरोलाड शब्दले ठाउँबाट छुट्टिने अवस्थाको बोध गरेकाले यी अपादान कारक हुन् ।

(च) अधिकरण कारक

अधिकरण कारक वाक्यमा क्रियाले गरेको कार्यव्यापारको आधार बुझाउने नामिक पद हो, जस्तै :

छेत्तेली

नेपाली

वेम्बे काठमाडौंबिलानी बंगा ।

केटो काठमाडौंमा बस्छ ।

जिग गम्नाविलानी छ्याल नुहु ।

मेरो घरमा भेडा छन् ।

माथि वाक्यमा आएका काठमाडौंबिलानी र गम्नाविलानी शब्दले बस्ने आधारलाई जनाएकाले यी अधिकरण कारक हुन् ।

यसरी छेत्तेली भाषामा छ प्रकारका कारकको प्रयोग गरिएको छ । यी कारकहरूले क्रियापदसँग सोभो कार्यगत सम्बन्ध राखेको पाइन्छ । यस भाषाका आफ्नै मौलिक प्रकारका कारक र विभक्ति रहेका छन् ।

५.७ काल

काल क्रियासँग सम्बन्धित समयबोधक व्याकरणात्मक कोटि हो । क्रियाको रूप र त्यस रूपमा वर्णित व्यापार वा अवस्थाको समयमाभू हुने सम्बन्धलाई काल भनिन्छ (शर्मा, २०७१: ४३५) । समयका तीन खण्ड हुन्छन् - भूत, वर्तमान र भविष्यत् (हिजो, आज र भोलि) । यसलाई सार्वभौम काल पनि भनिन्छ । यसरी समयको सार्वभौम काललाई व्यक्त गर्ने भाषिक रूप व्याकरणात्मक काल हो ।

सबै भाषामा समयलाई व्यक्त गर्ने भाषिक रूप हुन्छ । यी रूपहरू भाषा पिच्छे फरक फरक हुन्छ र आफ्नो कालिक व्यवस्था पनि फरक फरक रहेको हुन्छ (गौतम, २०७०: १९३) । छेत्तेली भाषामा पनि आफ्नै भाषिक व्यवस्थानुरूपको कालिक व्यवस्था रहेको छ । ती निम्नानुसार छन् :

(क) भूतकाल

बितेको वा भइसकेको समयको बोध गराउने काल भूतकाल हो । यस कालले क्रियाको त्यस रूपलाई जनाउँछ, जसमा वर्णित व्यापार वा अवस्थाको समय अहिले भन्दा पहिला नै सकिएको हुन्छ, जस्तै :

छेत्तेली	नेपाली
जीग माम जानी ।	मैले भात खाएँ ।
सँगै ओल्मी ।	पानी पयो ।
हरि गम्ना देनी ।	हरि घर गयो ।

माथि उदाहरणमा आएका जानी, ओल्मी र देनी क्रियापदले बितेको समयलाई द्योतन गरेका छन् ।

(ख) वर्तमानकाल

वर्तमानकालले क्रियाको त्यस रूपलाई जनाउँछ, जसमा वर्णित व्यापार वा अवस्थाको समय भइरहेको वा चलिरहेको हुन्छ, जस्तै :

छेत्तेली	नेपाली
राम माम जानाबुनु ।	राम भात खान्छ ।
हरि महेन्द्रनगर देनाबुनु ।	हरि महेन्द्रनगर जान्छ ।
जी काठमाडौंनु बुनाबुनु ।	म काठमाडौंमा बस्छु ।

माथि उदाहरणमा आएका जानाबुनु, देनाबुनु र बुनाबुनु जस्ता क्रियापदले वर्तमानकालको द्योतन गरेका छन् ।

(ग) भविष्यत्काल

भविष्यत्कालले क्रियाको वर्णित व्यापार वा अवस्थाको समय अब आउने समयमा घटित हुने जनाउँछ, जस्तै :

छेत्तेली	नेपाली
गोपाल पोखरा ओल्लानु ।	गोपाल पोखरा आउनेछ ।
जी दार्चुला देहानु ।	म दार्चुला जानेछु ।
सँगै ओल्लानु ।	पानी पर्नेछ ।

माथि उदाहरणमा आएका ओल्लानु, देहानु र ओल्लानु जस्ता क्रियापदले भविष्यत्कालको द्योतन गरेको छ ।

५.८ पक्ष

पक्ष क्रियासँग सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटि हो । यसले क्रियाको कार्यको पूर्णता, अपूर्णता र निरन्तरता आदि अवस्थालाई सङ्केत गर्दछ (गौतम, २०७०: १९५) । यसले कालको जस्तै समयको बोध गराउने भएकाले यसलाई विशेष काल पनि भनिन्छ । छेत्तेली भाषामा पनि समयको बोध गराउने विशेष काल वा पक्षको व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

भाषावैज्ञानिकहरूले पक्षलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । छेत्तेली भाषामा निम्न आधारमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिन्छ ।

१. निश्चित पक्ष

निश्चित पक्षले वाक्यमा क्रियाको निश्चिततालाई बुझाउँछ, जस्तै :

छेत्तेली	नेपाली
जी स्याडो गम्ना देहम् ।	म भोलि घर जानेछु ।
राम माखरै घुँ ह्वाह्वा ।	राम विहानै खेत जोत्नेछ ।
सीता निस्से ओल्लानु ।	सीता पर्सी आउनेछिन् ।
विजय जाहाँ जानानु ।	विजय खाना खानेछ ।

माथि उदाहरणमा आएका देहम्, ह्वाह्वा, ओल्लानु, जानानु जस्ता क्रियापदहरूले वाक्यमा निश्चयता अभिव्यक्त गरेका छन् ।

२. अपूर्ण पक्ष

अपूर्ण पक्षले क्रियाको अपूर्णतालाई बुझाउँछ । यस पक्षले घटना पुरा नभएको अवस्थालाई सङ्केत गर्दछ, जस्तै :

छेत्तेली

राम माम जानाबुनु ।

मिछिना विद्यालयलाड ओल्मीनु ।

श्याम खण्डेश्वरी देनाबुनु ।

नेपाली

राम भात खाँदै छ ।

बहिनी विद्यालयबाट आउँदै छिन् ।

श्याम खण्डेश्वरी जाँदै छ ।

माथि उदाहरणमा आएका जानाबुनु, ओल्मीनु, देनाबुनु जस्ता क्रियापदले वाक्यमा अपूर्णता दर्साएका छन् ।

३. पूर्ण पक्ष

पूर्ण पक्षले क्रियाको पूर्णतालाई सूचित गराउँछ । यस पक्षले घटना पुरा भइसकेको अवस्थालाई बोध गराउँछ, जस्तै :

छेत्तेली

भाउ दार्चुला देनाबु नुहु ।

श्यामनु माम जानाबु नुहु ।

प्रेम गम्ना ओल्मी नुहु ।

नेपाली

भाइ दार्चुला गएको छ ।

श्यामले भात खाएको छ ।

प्रेम घर पुगेको छ ।

माथि उदाहरणमा आएका देनाबु नुहु, जानाबु नुहु, ओल्मी नुहु जस्ता क्रियापदले पूर्ण पक्षको द्योतन गरेका छन् ।

४. अज्ञात पक्ष

अज्ञात पक्षले घटना घटेको समयलाई बोध नगरी घटना बोधको अवस्थालाई सङ्केत गर्दछ (गौतम, २०७०: १९७) । यसले घटना बितेको समयमा भएको तर त्यसको जानकारी अहिले वा पछि थाहा भएको अवस्थालाई बोध गराउँछ । यसर्थ यसले अभूतकालीन अवस्थाको सङ्केत गर्दछ, जस्तै :

छेत्तेली

विजयनु माम जानानु ।

नेपाली

विजयले भात खाएछ ।

हरि गम्ना देम्नु ।

हरि घर गएछ ।

सञ्जयनु तकनु बोल्योहा ।

सञ्जयले जथाभावी बोलेछ ।

माथि उदाहरणमा आएका जानानु, देम्नु, बोल्योहा जस्ता क्रियापदले वाक्यमा अज्ञात पक्षको द्योतन गरेको छ ।

५. अभ्यस्त पक्ष

अभ्यस्त पक्षले कार्यको अभ्यस्तता वा आवृत्तिलाई जनाउँछ । यस पक्षले बितेको समयमा त्यो कार्य गरिन्थ्यो तर हाल गरिँदैन भन्ने अवस्थालाई बोध गराउँछ, जस्तै :

छेत्तेली

नेपाली

राम बालखगु माम जानादेही ।

राम बच्चालाई भात खुवाउँथ्यो ।

श्याम पोसेम्बा बेम्बेगु टाहानु ।

श्याम केटाकेटीलाई हान्दथ्यो ।

माथि उदाहरणमा आएका जानादेही, टाहानु जस्ता क्रियाले वाक्यमा अभ्यस्तता जनाएका छन् ।

५.९ अर्थ

क्रियामा निहित इच्छा, सम्भावना, आज्ञा आदि वक्ताको आशय, अर्थ वा भाव अभिव्यक्ति गर्ने व्याकरणात्मक कोटि अर्थ हो । वक्ता वा लेखकको मनसाय वा मनोभावलाई भाव वा अर्थले व्यक्त गर्दछ । यसर्थ यसलाई भाव पनि भनिन्छ । छेत्तेली भाषामा पनि अर्थको व्यवस्था रहेको देखिन्छ । छेत्तेली भाषामा रहेको अर्थ वा भावलाई निम्नलिखित प्रकारमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिन्छ :

(क) सामान्यार्थ

सामान्यार्थले वक्ता वा प्रस्तुत कर्ताको सामान्य वृत्तिलाई बुझाउने क्रियाको रूपलाई जनाउँछ । यसले वक्ताको निश्चिततालाई जनाउने भएकाले निश्चयार्थ पनि भनिन्छ (गौतम, २०७०: १९८) । यसले वक्ता वा प्रस्तुत कर्ताको सामान्य तर निश्चित अभिव्यक्तिलाई बुझाउने कार्य गर्दछ, जस्तै :

छेत्तेली

नेपाली

रामनु माम जानी ।

रामले भात खायो ।

हरि गम्ना देनाबुनु ।

हरि घर जान्छ ।

सँगै ओल्मी ।

पानी पयो ।

माथि उदाहरणमा आएका जानी, देनाबुनु र ओल्मी जस्ता क्रियाले सामान्य वृत्तिलाई जनाएका छन् ।

(ख) आज्ञार्थ

आज्ञा, आदेश, अनुरोध, हुकुम आदि अर्थ बुझाउने क्रिया रूपलाई आज्ञार्थ भनिन्छ । यो वक्ता र श्रोताबीच प्रत्यक्ष सम्पर्कमा हुने भाव हो । यो सबै अवस्थामा नभई द्वितीय पुरुषमा मात्र आउँछ र त्यो अभूतकालिक क्रियामा मात्र हुन्छ, जस्तै :

छेत्तेली	नेपाली
छिनी गम्ना दि ।	तँ घर जा ।
राम माम जा ।	राम भात खाऊ ।
छिनी लुगा छुन्नी ।	तँ लुगा धो ।

माथि उदाहरणमा आएको दि, जा र छुन्नी जस्ता क्रियाले आज्ञार्थको द्योतन गरेका छन् ।

(ग) इच्छार्थ

इच्छार्थले वक्ता वा लेखकको अनुरोध, विन्ती, प्रार्थना, इच्छा आदि भावको सङ्केत गर्छ (गौतम, २०७०: १९८) । यसले वक्ताको इच्छाजन्य मनोभावलाई बोध गराउँछ, जस्तै :

छेत्तेली	नेपाली
जी जा ।	म खाऊँ ।
छिनी गम्नाबिलानी बुंगा ।	तिनीहरू घरमा बसून् ।
विद्यार्थीहरू विद्यालय देम्नानु ।	विद्यार्थीहरू विद्यालय जाऊन् ।

माथि उदाहरणमा आएका जा, बुंगा, देम्नानु जस्ता क्रियापदले वाक्यमा इच्छा, अनुरोध भाव व्यक्त गरेका छन् ।

(घ) प्रश्नार्थ

प्रश्नार्थले वक्ताको कुनै विषयमा सूचना वा जानकारी चाहेको भाव वा अर्थलाई सङ्केत गर्दछ । रूपायन प्रत्यय नरहने यसमा अन्त्यमा आउने अनुतानले प्रश्नार्थकतालाई द्योतन गर्छ । यसमा प्रश्नवाचक चिह्नको प्रयोग गरिन्छ, जस्तै :

छेत्तेली	नेपाली
राम माम जानी ?	रामले भात खायो ?

आइनु श्याम गम्ना देनी ?

के श्याम घर गयो ?

छ्या गाना देख्थ ?

तपाईं कता जानुहुन्छ ?

माथि उदाहरणमा आएका जानी, देनी, गाना देख्थ जस्ता शब्दले वाक्यमा प्रश्न व्यक्त गरेका छन् ।

५.१० वाच्य

सामान्यार्थमा भनिने कुरा वा भनाइलाई वाच्य भनिन्छ । भनाइ क्रियासँग सम्बद्ध हुन्छ । भाषा व्याकरणमा वाच्यले वाक्यमा क्रियाले कर्ता, कर्म आदिमध्ये कसलाई प्रधानता दिएको छ भन्ने कुरा बुझाउँछ । छेत्तेली भाषामा पनि वाच्य व्यवस्था रहेको छ । यसलाई निम्नलिखित आधारमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

(क) कर्तृवाच्य

वाक्यमा क्रियाको प्रधान कर्ता हुने वाच्यलाई कर्तृवाच्य भनिन्छ । कर्ताको प्रधानता हुने भएकाले वाक्यमा क्रिया त्यसकै लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरअनुसार रहन्छ, जस्तै :

छेत्तेली

नेपाली

राम इफ्फा ।

राम सुत्छ ।

हरि गम्ना देनाबुनु ।

हरि घर जान्छ ।

माथिका वाक्यमा आएका कर्ता राम र हरिअनुसार क्रियापदको लिङ्ग, वचन, आदर र पुरुषको प्रयोग भएकाले यी वाक्य कर्तृवाच्य हुन् ।

(ख) कर्मवाच्य

वाक्यका क्रियाको प्रधानता कर्म हुने वाच्यलाई कर्मवाच्य भनिन्छ । कर्मको प्रधानता हुने भएकाले वाक्यमा कर्मकै लिङ्ग, वचन, पुरुषअनुसार क्रियापदको प्रयोग रहन्छ । यसमा सकर्मक क्रियापदको मात्र प्रयोग हुन्छ, जस्तै :

छेत्तेली

नेपाली

गम्ना तोडमिनु ।

घरहरू जलाइए ।

रामद्वारा रेठ कफ्फानु ।

रामद्वारा रूख काटिए ।

प्रहरीलाड चोर टुम्हानु ।

प्रहरीबाट चोर समातिए ।

माथि वाक्यमा आएका कर्म गम्ना, रेठ र चोरअनुसार नै क्रियापदको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर प्रयोग भएकाले यी वाक्य कर्मवाच्य हुन् ।

(ग) भाववाच्य

वाक्यमा कर्ता र कर्मभन्दा भाव वा क्रिया प्रधान रहने वाच्य भाववाच्य हो । त्यसैले क्रियाको व्यापार र फल दुवै भावमा निहित हुन्छ । यसमा अकर्मक क्रियापदको मात्र प्रयोग हुन्छ , जस्तै :

छेत्तेली	नेपाली
याँनी बुंगानु ।	यहीं बसिन्छ ।
जी त इप्फानु ।	आफू त सुतिन्छ ।
जी त देनानु ।	आफू त गइन्छ ।

माथि वाक्यमा आएका क्रियापदहरू बुंगानु, इप्फानु र देनानु नै प्रधान भएकाले यी वाक्य भाववाच्य हुन् ।

५.११ ध्रुवीयता (करण र अकरण)

वाक्यमा क्रियाले दिने अर्थ सकारात्मक वा नकारात्मक के छ भन्ने आधार ध्रुवीयताले दिन्छ । करण र अकरण दुई विपरीत ध्रुव हुन् । वाक्यमा क्रियाले दिने सकारात्मक ध्रुव करण हो भने नकारात्मक ध्रुव अकरण हो । करण र अकरणलाई चिनाउन विभिन्न विद्वान्हरूले आफ्नो मत प्रस्तुत गरेका छन् :

“अनिषेधात्मक वाक्यलाई न द्वारा निषेधात्मक तुल्याउने प्रक्रियालाई अकरण भन्दछन् भने निषेधात्मक वाक्यलाई न भिकेर अनिषेधात्मक तुल्याउने प्रक्रियालाई करण भन्दछन् ।” (मोहनराज शर्मा, २०७१: ४५७)

“अकरण भनेको वाक्यबाट प्रकट हुने निषेधात्मक कार्यव्यापार हो । करण वाक्यलाई अकरण बनाउनु पर्दा त्यसको क्रियालाई बदल्नु पर्दछ ।” (ब्रतराज आचार्य, २०५८: १४०-१)

“न सर्ग जोडेर निषेध बुझाउने रूपावलीलाई अकरण (नेगेटिभ) भनिन्छ । जुन शब्द वा पदमा निषेध बुझाउने न सर्ग जोडिएको छैन त्यस्तो रूपावलीलाई करण (एफरमेटिभ) भन्ने चलन छ ।” (बालकृष्ण पोखरेल, २०५२: ६१)

नेपाली भाषाका सापेक्षतामा भनिएका यी मतहरूबाट क्रियापदको नकारात्मक कार्य जनाउने व्याकरणिक युक्तिलाई अकरण भनिन्छ र त्यसलाई करणको सापेक्षतामा हेरिनुपर्छ भन्ने बुझिन्छ । यसमा न ले निषेधात्मक वा अकरण र न भिकदा सकारात्मक वा करणलाई जनाइन्छ । छेत्तेली भाषामा पनि ध्रुवीयताको व्यवस्था रहेको देखिन्छ । छेत्तेली भाषामा अकरणका निमित्त क्रियाको अधि **आ, म, मी, मु, मे** जस्ता शब्द जोड्नुपर्दछ भने सकारात्मक वा करणमा **आ, म, मी, मु, मे** लाई हटाउनुपर्छ ।

छेत्तेली भाषामा रहेका ध्रुवीयतालाई करण र अकरणमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

(क) करण

वाक्यको सामान्य रूप वा सकारात्मकता जनाउने करण हो । करण विस्तृत खालको हुन्छ । यसमा अकरणको जस्तो सीमितता हुँदैन, जस्तै :

छेत्तेली	नेपाली
रामगु नासी ।	रामले भन्यो ।
हरि गम्ना ओल्ची ।	हरि घर आयो ।
जिग थी बिथ ।	मलाई पानी देऊ ।
श्याम मिसु थुनावु ।	श्याम आँखा देख्छ ।
सीतागु माम जानी ।	सीताले भात खाइन ।
गोपालगु जिग नाहु कुरेडी हिन्वानु ।	गोपालले मैले भनेको कुरा सुन्यो ।

माथि वाक्यमा आएका क्रियापदहरूले सकारात्मक वा हो भन्ने अर्थ बुझाएकाले यी सबै वाक्य करण हुन् ।

(ख) अकरण

वाक्यमा निषेधात्मक अवस्थाको बोध अकरणले गराउँछ । नकारात्मक वा होइन भन्ने अर्थ बुझाउने क्रियापदको प्रयोग हुने वाक्य अकरण हो । अकरणमा सीमितता हुन्छ । छेत्तेली भाषामा अकरण बनाउन क्रियापदमा **आ, म, मी, मु, मे** जस्ता उपसर्ग पदहरूको प्रयोग गरिन्छ, जस्तै :

छेत्तेली	नेपाली
रामगु मनाहा ।	रामले भनेन ।
हरि गम्ना मल्ची	हरि घर आएन ।
जिग थी आबिम ।	मलाई पानी नदेऊ ।
श्याम मिसु मुथुहुँ ।	श्याम आँखा देख्दैन ।
सीतागु माम मजाम ।	सीताले भात खाइनन् ।
गोपालगु जिग नाहु कुरेडी मेहेन्चा ।	गोपालले मैले भनेको कुरा सुनेन ।

जीलाड पैसा मुनी ।

मसँग पैसा छैन ।

राम किताब पढ्न मिम ।

राम किताब पढ्न जान्दैन ।

माथि वाक्यमा आएका क्रियापदहरूले नकारात्मक वा होइन भन्ने भाव व्यक्त गरेकाले यी सबै वाक्य अकरण हुन् ।

यसरी छेत्तेली भाषाका वाक्यमा करणले हो भन्ने बुझाउँछ भने अकरणले होइन भन्ने बुझाउँछ । ध्रुवीयताले वाक्यलाई सकारात्मक वा नकारात्मक के हो भन्ने कुराको द्योतन गराउँछ । यसरी छेत्तेली भाषामा अकरण जनाउने आ, म, मी, मु, मे जस्ता निषेधात्मक उपसर्गहरू रहेका छन् ।

५.१२ निष्कर्ष

छेत्तेली भाषाको व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन विश्लेषण गर्दा निम्नानुसार निष्कर्ष प्रस्तुत गरिन्छ ।

क) छेत्तेली भाषा प्राकृतिक लिङ्ग व्यवस्था भएको भाषा हो । यसमा नामबाहेकका शब्दमा लिङ्गभेद पाइँदैन ।

ख) यस भाषामा बहुवचनको प्रयोग पाइँदैन । यसका निमित्त घटना अवस्थाअनुसार बुभुत्पने हुन्छ ।

ग) यस भाषामा प्रथम पुरुष (जी), द्वितीय पुरुष (छिनी, छ्या), र तृतीय पुरुष (याँ, आछि, छिनी) गरी तीनवटा पुरुष रहेका छन् ।

घ) यस भाषामा दुईवटा आदर र तीनवटा कालको व्यवस्था रहेको छ ।

ङ) यो भाषा कथ्य परम्परा भएको भाषा भएकाले यसमा पक्ष, अर्थ र वाच्यको प्रयोग गरिएको भए पनि व्यवस्थित भने छैन ।

च) यस भाषामा ध्रुवीयताको व्यवस्था रहेको छ । यसमा करणलाई अकरण बनाउँदा आ, म, मी, मु उपसर्गको प्रयोग गरिन्छ ।

छैटौँ परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

६.१ सारांश

प्रस्तुत छेतेली भाषाको अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र छ, ओटा परिच्छेदमा विभाजित गरिएको छ। छेतेली भाषाको अध्ययन गर्दा मूलतः यस भाषाका भाषिक अवस्था र व्याकरणिक व्यवस्थामा केन्द्रित भएर विश्लेषण गरिएको छ। छेतेली भाषाको अध्ययन गर्दा नेपाली भाषाको भाषिक व्यवस्थाअनुसार नै गरिएको छ।

पहिलो परिच्छेदमा शोधपरिचयअन्तर्गत विषय परिचय, शोध समस्या, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोध विधि, सामग्री सङ्कलनका विधि, अध्ययनको औचित्य र महत्त्व, शोधको सीमा र शोधपत्रको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ। यस परिच्छेदमा यी शीर्षकहरूको सामान्य परिचय प्रस्तुत गरिएको छ।

दोस्रो परिच्छेदमा छेतेली भाषाको सामान्य चिनारी प्रस्तुत गरिएको छ। यसमा छेतेली भाषाको सामान्य परिचय, जातिगत स्वरूप, उत्पत्ति तथा आगमन, बासस्थान, व्यवसाय र छेतेली भाषाको वर्तमान अवस्था शीर्षकमा राखी अध्ययन गरिएको छ। छेतेली भाषा लामो इतिहास बोकेको कथ्य परम्परा भएको भाषा हो। यस भाषाका भाषिक वक्ताहरूको जातिगत स्वरूप, उत्पत्ति तथा आगमन ऐतिहासिक तथा किंवदन्ती रहेको देखिन्छ। हिमाली जङ्गलहरूमा बसोबास गर्ने यिनीहरूको व्यवसाय कृषि तथा भेडापालन रहेको छ। आफ्नो मौलिक सांस्कृतिक विशेषता बोकेको यो भाषा वर्तमान अवस्थामा भाषिक वक्ताहरूको सीमितताले लोप हुने खतरामा रहेको छ।

तेस्रो परिच्छेदमा छेतेली भाषाको ध्वनि र वर्णको अध्ययन रहेको छ। यसमा ध्वनि र वर्णको सामान्य परिचय प्रस्तुत गरिएको छ। त्यसै गरी छेतेली भाषाको खण्डीय र खण्डेतर ध्वनि र वर्णको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ। यस्तै यस भाषाको वर्णको व्यतिरेकी वितरण पनि प्रस्तुत गरिएको छ।

चौथो परिच्छेदमा छेतेली भाषाको शब्दवर्गको अध्ययन रहेको छ। यसमा छेतेली भाषामा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, क्रियाविशेषण, नामयोगी, संयोजक, विस्मयवाचक, निपातको के-कस्तो भाषिक व्यवस्था रहेको छ, भनी अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ।

पाँचौँ परिच्छेदमा छेतेली भाषाको व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन रहेको छ। यस क्रममा छेतेली भाषाका लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, कारक, काल, पक्ष, अर्थ, वाच्य र ध्रुवीयताको के-कस्तो व्यवस्था रहेको भनी अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ।

अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्रको सारांश तथा निष्कर्ष रहेको छ। यसमा प्रस्तुत शोधपत्रको अध्ययनबाट निस्केको निष्कर्षलाई संक्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यस्तै यसमा परिशिष्ट खण्ड पनि समावेश गरिएको छ। यसमा छेतेलीभाषी वक्ताहरूको नामावली, अध्ययनका

क्रममा सङ्कलित पाठ र शब्दहरू समावेश गरिएको छ । अन्तमा शोधका क्रममा प्रयोग गरिएका सामग्रीहरूलाई थरको वर्णानुक्रममा सन्दर्भ ग्रन्थसूचीका रूपमा राखिएको छ । अन्तमा परिशिष्ट खण्ड राखिएको छ ।

६.२ निष्कर्ष

छेतेली भाषाको अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्रमा छेतेली भाषाको अध्ययन, अनुसन्धान, विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । छेतेली भाषाको अध्ययन गर्दा ध्वनि, वर्ण, शब्दवर्गहरू, व्याकरणात्मक कोटिको आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । निष्कर्षमा छेतेली भाषाका अध्ययनमा देखिएका बुदाँहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

१. छेतेली भाषा कथ्य परम्परा भएको भाषा हो ।
२. छेतेली भाषाका ध्वनि र वर्णहरू नेपाली भाषाको बराबर नै रहेको देखिन्छ ।
३. छेतेली भाषाको स्वर वर्णको व्यतिरेक वितरण हेर्दा शब्दादि परिवेशमा ए आउँदैन र अन्य परिवेशमा सबै स्वर वर्ण आएका छन् ।
४. छेतेली भाषाको व्यञ्जन वर्णको व्यतिरेकी वितरण हेर्दा ड र भ शब्दादिमा, ध शब्दमध्यमा आउँदैनन् र शब्दको अन्त्यमा सबै वर्ण आउँछन् ।
५. छेतेली भाषाका नामहरू नेपाली, डोटेली भाषाको जस्तै भएपनि स्थानवाचक नाममा आफ्नै विशेषता देखिन्छ । स्थान वा ठाउँको नाममा त्यस ठाउँको विशेषताका आधारमा नाम राखिएको पाइन्छ, जस्तै:

विशेषण	नाम	ठाउँको नाम	नेपाली भाषा
खुम	थ्याङ	खुमथ्याङ	ठूलो मैदान
खुम	फुल	खुमफल	ठूलो ओडार
खुम	खोडा	खुमखोडा	ठूलो ओखर
रो	लाङ	रोलाङ	थार हिँड्ने बाटो
लाङ	पारा	लाङपारा	निगालो भएको बाटो

६. छेतेली भाषाका सर्वनाममा आफ्नै मौलिकपन छ । यसमा जी, छिनी, छ्या, छिङ्, याँ, गुचिको, इङ्के आदि जस्ता सर्वनामको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

७. छेतेली भाषाको विशेषणको प्रयोग विशेष छ । यसको सङ्ख्यावाचक विशेषणमा चो, निस्से, सिम्बा, रिवा र नौवा गरी जम्मा ५ मात्र छन् ।

८. छेतेली भाषाको क्रियामा लिङ्गभेद गरेको पाइँदैन ।

९. छेतेली भाषामा क्रियाविशेषण, नामयोगी र निपातको प्रयोग व्यवस्थित नै देखिन्छ भने संयोजक र विस्मयवाचकको प्रयोग कम देखिन्छ ।

१०. छेतेली भाषाको आदर व्यवस्था पनि आफ्नै किसिमको छ । यस भाषामा निम्नआदर, सामान्य वा उच्च आदर गरी दुई आदर रहेका छन्, जस्तै:

निम्नआदर

सामान्य वा उच्च आदर

छिनी (त, तिमी)

छ्या/छुड (तपाईं)

११. छेतेली भाषामा कारक र विभक्तिको प्रयोग गरेको पाइन्छ । यस भाषामा नु, गु, विलानी, लाड जस्ता विभक्तिको प्रयोग पाइन्छ ।

१२. छेतेली भाषामा भूत काल, वर्तमान काल र भविष्यत् काल गरी तीन कालको प्रयोग गरिएको छ ।

१३. छेतेली भाषामा एकवचनको प्रयोग गरिए पनि बहुवचनको स्पष्ट प्रयोग गरिएको पाइँदैन । बहुवचनलाई प्रसङ्ग वा प्रयोगका आधारमा बुझ्नुपर्ने हुन्छ ।

१४. छेतेली भाषा प्राकृतिक लिङ्ग व्यवस्था भएको भाषा हो । यसमा व्याकरणात्मक लिङ्ग व्यवस्था छैन । यसमा नामबाहेकका विशेषण, क्रियामा पनि लिङ्ग व्यवस्था पाइँदैन । तसर्थ नाम बाहेकका विशेषण, क्रियामा लिङ्गत भेद पाइँदैन ।

१५. छेतेली भाषामा पक्ष, अर्थ र वाच्यको प्रयोग गरिएको भए पनि व्यवस्थित भने छैन ।

१६. छेतेली भाषामा करण अकरणमा पनि आफ्नै व्यवस्था छ । यसमा करणलाई अकरण बनाउँदा म, मि, मु, आ उपसर्गको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै :

करण

अकरण

फरेक (चिन्छु)

आफरेक (चिन्दिन)

जाम्नु (खान्छु)

मजाम (खाँदैन)

इम (जान्ने)

मिम (नजान्ने)

नुहु (छ)

मुनी (छैन)

१७. छेतेली भाषाको वाक्यात्मक संरचना कर्ता, कर्म र क्रियाको ढाँचामा संरचित छ ।

१८. छेतेली भाषा देवनागरी लिपिमा लेखिन्छ ।

छेतेली भाषा कथ्य रूपमा रहेको लोपोन्मुख भाषा हो । यो भाषा जनमानसको जनजिभोबाट लोप हुँदै गएको छ । यस भाषाको वैज्ञानिक तरिकाले खोज अनुसन्धान गरी

संरक्षण गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । यस भाषाको संरक्षका निम्ति नेपाल सरकार तथा भाषा आयोगले ध्यान दिनु जरुरी छ ।

६.३ भावी अध्ययनका पक्षहरू

छेत्तेली भाषाको अध्ययन अनुसन्धान अहिलेसम्म पनि भाषावैज्ञानिक ढङ्गले हुन सकेको छैन । त्यसैले यस भाषाको अध्ययन गर्नु चुनौतीपूर्ण नै रहेको देखिन्छ । यस भाषामा विशेष अध्ययनको खाँचो पनि छ । छेत्तेली भाषाको अध्ययन शोधकार्यमा यस भाषाको सबै विषय वा पक्षलाई समेट्ने प्रयास गरे पनि यस भाषाको भावी अध्ययनका लागि विविध पक्षहरू रहेकै छन् । ती भावी अध्ययनहरूका केही पक्षहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

१. छेत्तेली र नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको तुलनात्मक अध्ययन ।
२. छेत्तेली भाषामा डोटेली तथा अन्य भाषाको प्रभाव ।
३. छेत्तेली र नेपाली भाषाको वाक्यात्मक संरचनाको तुलनात्मक अध्ययन ।
४. छेत्तेली भाषा र नेपाली भाषाको शब्दवर्गको तुलनात्मक अध्ययन ।

परिशिष्ट १

छेत्तेली भाषाका भाषिक वक्ताहरूको नामावली

क्र.स	नाम	लिङ्ग	उमेर	ठेगाना	पेसा
१	लछिमा अट्याल	महिला	८२	अपिहिमाल, ४	कृषि
२	मनुरा घामी	महिला	७७	अपिहिमाल, ४	कृषि
३	धनमती ठेकरे	महिला	८४	अपिहिमाल, ३	कृषि
४	मानसिंह बोहरा	पुरुष	९०	अपिहिमाल, ४	कृषि
५	तुलासिंह ठेकरे बोहरा	पुरुष	८४	अपिहिमाल, ३	कृषि
६	प्रेमसिंह ठेकरे पुरुष	पुरुष	८२	अपिहिमाल, ३	कृषि

तालिका न. १

परिशिष्ट २

छेत्तेली भाषाका सङ्कलित पाठहरू

(१) जय भोलि !

पर्सिको हिजो र हिजोको पर्सिलाई 'भोलि' भनिन्छ । समयको अनन्त गतिमा यसरी भूत र भविष्य दुवैतिर उस्तै सन्धि-नातो लाउने हुनाले आजभन्दा भोलि ज्यादै जनप्रिय छ । भोलानाथको भोली जस्तै भोलिको आशामा मानिस बाँच्छ, केही गर्छ र भोलिको निमित्त केही साँचेर मात्र मर्न चाहिन्छ । आज थाकेको मानिस अनेक थरी सपना तुन्दै भोलिको निमित्त निदाउँछ तर भोलिपल्ट ब्यूँभँदा उसको भोलि आज बनेको हुन्छ । फेरि ऊ अर्को भोलिको निमित्त दगुर्छ । मानिस जतिजति दिनका पत्र पल्टाउँछ, उतिउति उसको भोलि सदैसदै पर जान्छ र आखिर भोलिलाई नभेट्दै मानिस मर्छ । त्यसैले भोलि साँच्ची एउटा ईश्वर हो, जसलाई मान्छेले पछ्याउँदै जान्छ, ऊ चाहिँ परपर तर्कदै जान्छ तर ऊ जतिसुकै पन्छिए पनि मानिस भोलिको भक्त छ । उसको मुखमा 'राम, राम' भैँ सधैँ भुण्डिएको हुन्छ -भोलि । त्यसैले आजको काम भोलिलाई थाती राख्नु हाम्रो संस्कृति हो । आफ्नो संस्कृतिलाई उल्लङ्घन गर्न कसले सक्छ ?

(भैरव अर्यालका हास्यव्यङ्ग्य, पृष्ठ ५२)

छेत्तेली भाषामा

जय स्याडो !

निस्सेनु मुन्थी र मुन्थीनु निस्सेगु स्याडो नासी । समयको अनन्त गतिनु आलै भूत र भविष्य दुबैलाड आलै सन्धि-नातो चुनीभा नुहु आचीनुभा स्याडो खुम भननिको नुहु । भोलानाथनु भोलीजस्तै स्याडो आशानु मेम्हे बाँच्छ, इङ्के गर्छ र स्याडोनु निमित्त इङ्के साँचेर मात्र गानी चाहान्छ । आँचे थाकेनु मेम्हे अनेक थरी सपना तुन्दै स्याडोनु निमित्त इफ्फाइनु तर स्याडोलाड ब्यूँभँदा आछिनी स्याडो आँचे बनेको नुहु । फेरी छिनी अर्को स्याडोनु निमित्त दगुर्छ । मेम्हे गिलिम्नु नामनु पत्र पल्टाउँछ, गुचिगुचि छिनीनु स्याडो सदैसदै पर देनावुनु र आखिर स्याडोनु नभेट्दै मेम्हे गाहा । आलैनु स्याडो साँच्ची चो से नुहु । आछिनी मेम्हे पछ्याउँदा देनावुनु । छिनी चाँहि परपर तर्कदै देनावुनु तर छिनी जतिसुकै पन्छिए पनि मेम्हे स्याडोगु भक्त नुहु । छिनीनु मुखामा 'राम, राम' भैँ सधैँ भुण्डिएको नुहु - स्याडो । त्यसैले आँचेनु काम स्याडोगु थाती राख्नु जिगु संस्कृति नुहु । जिगु संस्कृतिनु उलङ्घन गुचिनु सक्छ ?

(२) फातसुड

हामी जन्तीका पछिपछि हिँड्यौं । रिपदेन अघिअघि थियो । घरिघरि पछि हेर्थ्यो र आँखा भिम्क्याउँथ्यो । जुनिरामले भाउ पायो । कानमै आएर सुनायो, "देखिस्, छेत्रीको विहे कस्तो

रमाइलो हुन्छ ? लाप्चे बिहे ता शून्य हुन्छ शून्य बुझिस् ? बेहुली भन् क्या राम्री छ रे ? हाम्रो आमाले भनेको, त्यति राम्री केटी ता गाउँमै छैन रे । सम्भना फिलिमको पोस्टकार्ड देखिस् अस्ति ? हो त्यसकै हिरोनी तृप्ति नाडकर जस्तै छ रे ?”

“मूला बजाएर हुन्छ ?” रिपदेनले प्याच्च भन्यो, “खुवाइपियाइ हेर ना, कस्तो हुन्छ लेप्चाको घरमा । छेत्रीबाहुनले सबभन्दा धेरै मान्नु पाउने नै ता लाप्चाको बिहेमा हो ।

(फातसुड, पृष्ठ ९)

छेत्री भाषामा

फातसुड

नानी जन्तीनु पिपिलाड तिला । रिपदेन लगरलगर नुहु । घरिघरि पिलाड ज्याबनु र मिसु भिम्क्याउँथ्यो । जुनिरामनु भाउ थुनी । कुनैनु ओल्मीनु सुनायो “थुहुँ छेत्रीनु बिहे गिल्नु निको नुहु ? लाप्चे बिहे ता शून्य नुहु शून्य, बुझिस् ? बेहुली भन् क्या निको नु रे ? नानी आम्मागु नाहानु गिलिम निको बेम्बे ता गम्नानु मुनी रे । सम्भना फिलिमनु पोष्टकार्ड थुहुँ रे मुन्थी ? नुहु गिलिम्कै हिरोनी तृप्ति नाडकर आलै नु रे ?”

“मुला बजाएर नुहु ?” रिपदेननु प्याच्च नासी । छेत्रीबाहुनगु सबभन्दा हेताड मात्नु थुनी नै ता लाप्चाको बिहेगु नुहु ।

(३) सिपाही

पहाडको बाटोमा एकलै हिँड्न निकै गाह्रो पर्छ । मलाई दुई तीन दिनको यस्तै बाटो हिँड्नु थियो । तर मैले बाटोमा एउटा सिपाहीलाई फेला पारें, जसले मेरो यात्रालाई धेरै सुगम पाच्यो ।

पहिले उसले मलाई सोध्यो - “ए बाबु, तपाईं कता हिँडेको ?” एउटा परिचितले बोलाएभैं पछिबाट हकाच्यो । मैले फर्केर हेरें । एउटा सिपाही, फौजी पोसाक लाएको आफ्नो सानो डेग छिटो-छिटो अगाडि बढाउँदै भनेर आइरहेको थियो । फौजी सिपाहीको नृशंसताका सम्बन्धमा मैले धेरै सुनिराखेको थिएँ, त्यसो हुनाले सिपाहीसँग साथ छुटाउन सानो उत्तर ‘इलाम’ दिएर म अगाडि बढें । तर तबसम्म त्यो भनेर आइपुगेको थियो ।

छेत्री भाषामा

सिपाही

पहाडनु लाड चोलै तिला हेताड गाह्रो नुहु । जिगु निस्सु, सुम्बा दिनानु आँचेनु लाड तिला नुहु । तर जीगु लाडनु चो सिपाहीगु फेला पारें, गुचिगु नानी यात्रुगु हेताड निको पाच्यो ।

लगरै छिनीनु जिगु सोध्योहा - “ए बाबु छिनी गानानु तिला ?” चो परिचितगु गोल्यौमी पिलाड हकाच्यो । जिगु फर्केर थुहुँ । चो सिपाही, फौजी पोसाक लगाएको जी नुम्मा डेग छिटो-छिटो लगरै बढाउदै नानीनिरै ओल्मी नुहु । फोजी सिपाहीनु नृशंसताका सम्बन्धमा जिगु हेताड हेञ्चा निच्ची रे, आलै नुहु रे सिपाही लाड साथ छुटाउनु नुम्मा उत्तर ‘इलाम’ दिएर जी लगरै बढें । तर तबसम्म आछि जी ओल्मी नुहु ।

परिशिष्ट ३

छेत्तेली भाषाका शब्द र नेपाली भाषाका शब्द

(क) नाता-गोता जनाउने शब्दहरू

छेत्तेली भाषा भाषा	नेपाली भाषा	छेत्तेली भाषा	नेपाली
करौँ	बाजे	आदा	दादा
आम्बु	बजै	मुमा	मामा
वा	बुवा	नानी	माइजु
आम्मा	आमा	कुका	काका
मेम्हे	छोरा	नानी	काकी
बेम्बे	छोरी	निच आदा	जेठो दादा
बडीखु	सासुआमा	बच आदा	कान्छो दादा
बडाखु	ससुराबाबा	पोसेम्बा	पुरुष
सोबो	भदु/भदै	बेराम	महिला
जीआत्ता	जेठानी	इखु	श्रीमान
भाउ	देउरानी	ब्यानी	श्रीमती
म्वाँस	जुवाइँ	खुणेनी	बुढाबढी
आत्ता	दिदी	मिन	बहिनी

(ख) शरीरका अङ्गहरू जनाउने शब्दहरू

छेत्तेली भाषा भाषा	नेपाली भाषा	छेत्तेली भाषा	नेपाली
ओर	टाउको	मिसु	आँखा
नुक	कान	आङ	दाँत
ओसीवा	घाँटी	कुँ	हात

निमनु	नड	खौली	पेट
लुँ	ढाड	किरिद	कम्मर
निकृ	घुडा	लुकृ	पैतला
सुबानुवा	मुटु	ओजमा	कलेजो
ठाम्मा	छाला	तुर	मासु

(ग) दैनिक प्रयोगमा आउने सामान्य शब्दहरू

छेत्तेली भाषा	नेपाली भाषा	छेत्तेली भाषा	नेपाली भाषा
जाहाँ	खाना	माम	भात
काँ	दाल/तरकारी	रोटा	राटी
दूँ	लिटो	लाउचा	पकाउनु
सातु	मुन्दु	कुम	चामल
स्याम	धान	म्वार	गहुँ
सो	जाँ	बन्या	फपर
इक	बाँको	ह्वा	अन्न
हिहा	पिस्नु	ओको	पुरी
इम	खाजा	छा	नुन
थी	पानी	फुड	हिउँ
घुँ	खेत	मी	आगो
भूँई	अंगार	तोडिमनु	आगो बाल्नु
कची	डोको	फुड्गा	फुक्नु
खोडा	ओखर	तुमणी	मुसल
सेगा	डसना	खोड	ओखल
धुड्डा	धुवाँ	वत्ती	मोही
थित	भोल	सेलाफु	हाजरी

तुर	मासु	चुडा	टिप्नु
बारा	ल्याउनु	खाँ	लसुन
थ्याड	मैदान	फुल	ओडार
दुम	डाफे	पारा	निगालो
गड्	नदी	प्यानी	कुखुरा
सिड	दाउरा	छार	घाँस
लुप्पु	चरा	खोणे	कचौरा
जाड	भादोलो	खोर	हलो
गाहा	गोरु	स्याफु	मल
फुम	गाई	डाम	बड
गानु	बाच्छो	छ्याल	भेडा
छेउडी	बाघ	उपदो	भालु
सेन	मुसो	मुकु	कुकुर
रो	थार	फुंम	सुगुर
से	घोरल	वाँ	भालर
ग	गुनु(बाँदर)	खुँ	भाङ्ग्रा
छाम	ऊन	माखर	बिहान
सेक	हाँसिया	खक	आँसी
निम्थाङ्	बेलुका	वरा	वर
कुम	राति	जोल	पर
नाम	घाम	थन	माथि
लौँजु	जून	योल	तल
कुम	अध्यारो	आँचे	यहीं
गम्नी	सूर्योदय	इप्फा	सुत्तु

दुम्नी	सूर्यास्त	बुंगा	बस्छ
से	देवता	तिला	हिँड्छ
निजाम	राक्षस	फल्यौहा	दोड्छ
नुड्खै	आज	तकनु	नराम्रो
स्याडो	भोली	ओदाब	वारि
मुन्थी	हिजो	जेदाब	पारि
निस्से	पर्सि	थुहाँ	पाउनु
मुनै	पोहर	खुम	ठुलो
लगरै	पहिले	नुम्मा	सानो
आथी	अहिले	सिङ्गा	ओङ्ने
गाह	मर्नु	गोम्य	चिसो
सेला	मानु	नाम्थीङ्	गर्मी
ठिहा	बेचु	पुन्ती	मागनु
बुहा	लिनु	बिहा	दिनु
चाँगा	फाल्नु	मनाहा	भन्दैन
मन्थो	गानी	नाहा	भन्नु
छुङ्गा	धुन्छ	इम	जान्ने
मुछुङ्गा	धुदैन	मिम	नजान्ने
बाहाँ	राखु	ठिसा	किन्नु
बन्हा	खन्नु	हग	सम्भना
मुथुहुँ	देख्दैन	फ्याप्पा	बडार्नु
चोस्सा	गाड्नु	हेताङ्	धेरै
तोङ्गा	निकाल्नु	छिन्नु	सफा
ज्याङ्	भादलो	धवा	उठ्नु
पाङ्क	साहसी	धमना	उभिएको
कफ्फा	काट्नु	थुहुँ	देख्छ

सिप्पा	कोर्नु	नुमहाड	बिछोड
पाहाड्	सबै	ज्याप	हेर्नु
ह्लोम	लामो	थुडेनी	तिर्खा
पुलुथुँ	फुकाल्नु	हेन्चा	सुन्यो
गल्यौमी	बोल्नु	मेहेन्चा	सुनेन
मुगलौमी	नबोल्नु	बिथ	देउ
नुड्खैनु	संगसंगै	नाहा	भन्नु
आबु	ताप्नु	छुप्पा	छर्नु
फरेग	चिन्छ	आफरेग	चिन्दैन
चुनी	उम्रनु	तिला	हिड्नु
भुलुची	भुल्नु	कुम	कालो
डेगा	समात्नु	जगै	रातो
टाहाँ	कुट्नु	फुम	सेतो
कफफा	काट्नु	ज	हरियो
छाम्नाबु	ताछ्नु	फल्यौहा	दौड्नु
नुम्मा	सानो	खुम	ठुलो
खाबुना	ढाक्नु	बुंगा	बस्नु
छाम	सुकिलो	मुनुली	सुनेन
थुनी	पायो	मिहिक	हुदैँन
इफफा	सुत्नु	नाच्ची	भनेन
ओनी	सक्नु	किरीमना	बाँधेको
स्याग	उड्नु	कफफा	काट्नु
लगर	छिटो	पिलाड	ढिला
नाखु	भन्यो	गनी	छोड्नु
जाहाँल्यास	खानुजस्तो	पाथ	बनाउ

टाहाँ	हान्यो	बिहा	दिनु
घुँच्चे	कोही	तुडा	भिकनु
तिडा	पेल्लु	गम्फु	अधम
छुपा	पातलो(बर्साती)	चुनीभा	लगाउन
आबुल्हा	ल्याउदैन	छाम्नाबु	ताछ्छनु
इतु	निद्रा	त्वाङ्गना	मह
ली	दिसा	सिसेगा	पिसाब
कची	डोको	लाङ	बाटो
सगै	वर्षा	गम्ना	घर
मेम्हे	केटो/मानिस	बेम्बे	केटी
जाल्पा	चलाख	छेस्सा	बिस्कून

(घ) छेत्तेली भाषाका सङ्ख्यावाचक शब्दहरू

छेत्तेली	नेपाली
चो	एक
निस्सु	दुई
सुम्बा	तिन
रिवा	चार
नौँवा	पाँच

(ङ) छेत्तेली भाषाका स्थानवाचक शब्दहरू

खुमथ्याङ	गञ्जर
ठूमन	खोडासिङ
डन्याङखुम	याङ्खुङ
पाटि	सावर
पाटेखुरी	गोठफुल

ओपफुल	ठाटी
खोलामथिड	लीथ्याड
भूइडे	सिथ्याड
खोलामफुल	घर्तीखुम
डिगरफुल	गोथी
बलास्य	घण्टे
लवाँभूस	ओखल डे
ओइरे कुडी	बाराङ्जी
लाडपारा	रोलाड
थाक गोथी	मरफुल

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

- अधिकारी, नारायणप्रसाद (२०६५), *भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : हरिप्रसाद अधिकारी ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५८), *समसामयिक नेपाली व्याकरण*, दो.सं., काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- आचार्य, ब्रतराज (२०५८), *आधारभूत नेपाली व्याकरण तथा रचना*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- गौतम, देवीप्रसाद र अन्य (२०७०), *सामान्य भाषाविज्ञान*, दो.सं., काठमाडौं : पाठ्य सामग्री पसल ।
- ठेकरे बोहरा, तुलासिंह (२०७३), *क्षेत्रेली भाषा*, दार्चुला : तुलासिंह ठेकरे बोहरा ।
- नेपालको संविधान* (२०७२), काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- न्यौपाने, टङ्कप्रसाद (२०५९), *भाषाविज्ञानको रूपरेखा*, धरान : नेपाल बुक डिपो ।
- पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५६), *नेपाली वाक्य व्याकरण*, काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५७), *ध्वनिविज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनि-परिचय*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- बन्धु, चूडामणि (२०५३), *भाषाविज्ञान*, सातौं.सं. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०७५), *मानक नेपाली वर्णविन्यास*, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज (२०७९), *प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, मोहनराज (२०६९), *शब्दरचना र वर्णविन्यास, वाक्यतत्त्व, अभिव्यक्ति र साहित्य*, काठमाडौं : काठमाडौं बुक सेन्टर ।